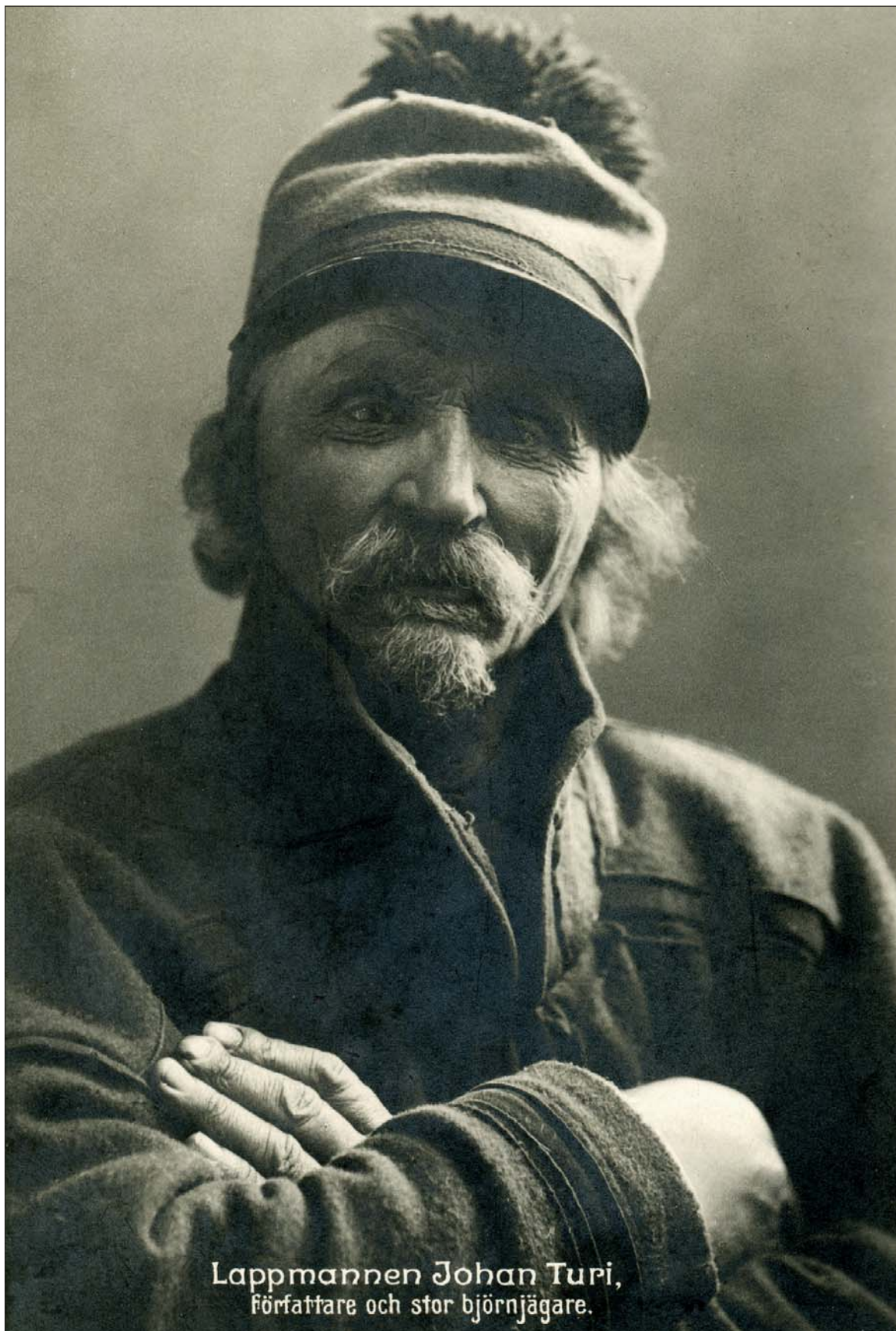

Sisdoallu

Lohkkái.....	3
Vuokko Hirvonen	
«Muitalus Sámi eatnama dovdameahhtun elliid birra» – girječálli	
Johan Turi kolonialismma geavadiid árvvoštallin	7
<i>The unknown animals of Sápmi – Johan Turi as a critic of colonialism</i>	24
Mikael Svonni	
Johan Turi giella girjjis <i>Muitalus sámiid birra</i> : Veahkkevearbaid	
ortnet ja posišuvdna.....	25
<i>Johan Turi's Language in Muitalus sámiid birra: Order and Position</i>	
<i>of Auxiliaries</i>	47
Ole Henrik Magga	
Johan Turi čállin	49
<i>The Orthography of Johan Turi.....</i>	65
Gunvor Guttorm	
Johan Turi duddjonmuitalusat ja -vásáhusat.....	67
<i>The stories of Johan Turi through his duddjon (Sami handicraft)</i>	
<i>and experiences</i>	83
Veli-Pekka Lehtola	
Johan Turi – sámiid iežaset etnográfá?	85
<i>Johan Turi – an 'insider' ethnographer of the Sami?</i>	97
Nils Oskal	
Johan Turi, ipmirdeapmi ja ipmirdeami rájít	99
<i>Johan Turi, understanding and the limits of understanding.....</i>	112
Harald Gaski	
Dan maid čalbmi ii oainne – Johan Turi čállima ja dáidaga	
erenomášvuohhta	113
<i>What the eye can't see: On Johan Turi's subtle truth-telling in his</i>	
<i>images and art</i>	132

Lappmannen Johan Turi,
författare och stor björnjägare.

Lohkkái

Johan Turi dovddus girji *Muitalus sámiid birra* devddii čuohte jagi 2010. Mearkadáhpáhusa ja Johan Turi eallinbarggu gudnin Sámi allaskuvla lágidii ávvuvahku skábman 2010. Ávvuvahku áigge dollojuvvui ávvuseminára. Dán seminára ovdanbuktimiid vuodul leat dán temánummira artihkkalat čállojuvvon.

Muitalus sámiid birra gullá sámi girjjálašvuoda klassihkkariidda, dasgo dat lei vuosttas sámi čállin sámegiell girji. Čállimii Turi oáččui veahki Dánmárkku dáiddáris Emilie Demant’as (maŋŋá Demant-Hatt), guhte doaimmahii Turi teavsttaid girjin ja jorgalii dan dánskkagillii. Su ánsus Turi čálus šattai dovddusin ja beakkálmassan Eurohpás juo 1910–1930-logus. Girji jorgaluvvui mángga gillii ja erenoamážit antropologat, etnográfat ja oskkoldatdutkit beroštišgohte das. Girjiinis Turi dagai dovddusin sámiid eallima, muhto seammás su teaksta lea šaddan divrras kultuvrralaš árbin sápmelaččaide alcceseaset.

Nugo dán temánummiris boahtá ovdan, de sápmelaš dutkiide Turi girji lea gáldu, mas lea goistemuš, leš dal sáhka girjjálašvuodas, filosofijjas, historjjás, sámegielas, duojis dahje dáidagis. Sierra fágasurggiid olbmot leat lahkonan Johan Turi girjji iežaset vuolggasajiin ja oaidninvuogiiguin, mii čájeha dán teavstta riggodaga ja mánggabealatvuoda.

Vuosttas artihkkalis Vuokko Hirvonen láide Johan Turi eallináigodaga historjjálaš, sosiálalaš ja kultuvrralaš diliide ja *Muitalus sámiid birra* teavstta riegádanhistorjái. Turi teaksta lea mánggabealat ja dan sáhhtá lohkat mángga láhkai, namalassii lohkan lea gitta das, makkár posišuvnna lohkki vállje, maid háliida diehtit ja masa fokusere logadettiin. Artihkkalis čállu analysere Turi girjji maŋŋekoloniála- ja eamiálbmotperspektiivvas. Son maiddái suokkarda, makkár ođdalágan vejolašvuodaid Turi girji rahpá epistemologalaš ja árvovuogádagaid guorahallamiidda ja makkár mearkkašumiid girji guoddá dálá ja boahttevaš sápmelaš lohkkiide ja dutkiide.

Mikael Svonni analysere Turi čállingiela ja erenoamážit veahkkevearbaid sajádaga ja ortnega cealkagiin. Guorahallamii leat válljejuvvon biehttalanvearba, temporála veahkkevearba ja modála veahkkevearba. Davvisámegiela finihtta

Govva gurut siiddus: «Sámealmmái Johan Turi. Girječálli ja stuorra guovžabivdi.»
Poastakoarta. Svensk turistförening. Nordiska Museet.

cealkagiid vuoddostruktuvran lea váldovearba ja okta dahje mánga veahkkevearbba, mat ordnašuvvet hierárkkalaččat. Turi teavstta guorahallan čájeha, ahte su čállingiella čuovvu davvisámegiela finihitta cealkagiid vuoddostruktuvrra hierarkkija nugo maiddái njuolggadusaid mat gusket komplemeanttaide. Turi teavsttas leat unnán spiehkastagat dán struktuvrras, ja juos leat, de dat leat álo geavatlaččat motiverejuvvon.

Turi sámeigiela čállima vuolggasajiide vuodju bealistis Ole Henrik Magga. Turi ii lean goassige ožžon čállin- ja lohkanpahusa skuvllas. Su váldogiellan lea Guovdageainnu suopman, ja son máhtii suomagiela viehka bures, muhto ii ruota- dahje dárogiela. Giehtačállosa bustámaid ja riehtačállima dárkkodettiin sáhtta vuohttit, ahte Turis lei vuodđodiehtu N. V. Stockfleth ja J. A. Friis jorgalusain. Guorahallan maiddái čájeha, ahte bustámaid ja álgokonsonánttaid atnu lea ožžon váikkuhusaid sihke sámi čállinvuogis ja suomagiela čállinnjuolggadusain. Eará sátnesajiin čállin vuodđuda eanaš Turi iežas fonehtalaš guorahallamiidda, ja dušše fal sániid loahpain sámeigiela dalá čállinnjuolggadusat ožžot saji. Nu mo Turi lea čállán girjji giehtačállosa, de dat livččii dattege doaibman Turi iežas áigge ja doaibmá ainge – nu mo analysa duodašta.

Turi dáiddalaš bargguid, namalassii duddjoma guorahallá Gunvor Guttorm artihkkalisttis. Son suokkarda, mainna lágiin Turi muitalandáidu iktá su dujiin ja makkár mearkkašupmi dujiin lea duojárii alccesis. Dárkilut suokkardeapmái čállin lea válljen Turi giissáid, mat leat vurkejuvvon Nordiska museeta čoakkáldagaide Stockholmiin. Erenoamáš beroštumi oažžu giisá, mii lea duddjojuvvon Emilie Demant-Hattii, ja dat mo dát giisá guoddá muitalusaid, mat laktásit dán guokta gaskavuodaide. Sudno reivestallama ja Turi «Muitalus»-girjji muitalusaid veagas artihkalčállin čájeha guovttelágan áigumušaid ja áddejumiid giisá mearkkašumi hárrái dán guovtti olbmo gaskkas.

Makkár rolla Turis lea sámedutkamis ja sáhttitgo mii dálá dieđuiguin gohčodit su iežas áiggi etnográfán, gažada Veli-Pekka Lehtola artihkkalisttis. Son guorahallá «Muitalus»-girjjiis ovdanboahtti dutkansurggiid, Turi oktavuodaide lappologalaš dutkamii, áigodaga eará dutkamušaide ja dutkiide. Dáid vuodul čállin ákkastallá Turi sámeallima mánggabealatvuoda govvideaddjin, guhte čilgii áššiid muitalusaid, ovttaskas dáhpáhusaid ja árbevirolaš dieđuid bokte, mii spiehkasa dalá lappologaid lahknanvuogis.

Nils Oskal guorahallá ipmirdeami rájiid ja mainna lágiin dat albmanit Turi teavsttas. Son čilge artihkkalisttis, ahte Turi luohtta dasa, ahte Ruota politihka-

laš eiseválddiin lea nákca áddet sámiid dili daid čilgehusaid vuodul, maid son ovdanbuktá girjjistis. Oskala mielde Turi čájeha áddejumi dasa, ahte Ruota eiseválddit sáhttet njulget ovddeš boasttuvuodaid, ja dán son dahká iežas siskkáldas áddennávccaiguin, mat gusket áddema jierpmálašvuhtii, čilgehusaide ja riektatvuoda diliide. Ákkastallamis adnojuvvo ávkin seammasullasaš sággastallan filosofaid Gadamer, Derrida ja Habermas gaskkas, mii guoská áddema eavttuide, jáhkku olbmo galgamuššii ja áddema rájiide. Artihkkala loahpas čáli suokkarda Turi iežas oainnu áddema rájiin.

Harald Gaski artihkal suokkarda Turi dáiddabargguid mearkkašumi. Čáli fuomášuhtta, ahte Turi dáidda ii rádjašuva beare daidda sárgumiidda mat leat mielde «Muitalus»-girjjis, muhto son lea sárgon ja málen maidái eará govaid. Dát eará govat eai leat goassige leamašan dáiddačájáhusain oidnosis dahje almmustahtton. Spiehkastahkan lea jagi 2010 almmustuvvan *Muitalus sámiid birra* ávvudeaddileapmi, mas leat mielde muhtun su govat. Beroštahttin dáid govaid dahká vuohki, mainna Turi ovttastahtta realisttalaš ovdanbuktimiid miellagoivaiguin, mat leat juogo surrealisttalaččat dahje fanuhit dobbelii go maid olbmo čalbmi oba sáhtta oaidnitge. Čáli hástalage dáiddadutkiid ja eamiálbmotutkiid joatkit Turi dáidaga suokkardemiid daid kultuvrralaš ja historjjálaš konteavsttas.

Sávan, ahte artihkkalat rahpet ođđalágan oaidninsajiid Johan Turi eallimii, čállimii ja dáidagii, ja ahte ain ođđa sohka buolvvat gávdnet ođđasis ah' ođđasis su doaimmaid mánggabealat mearkkašumi sámiide ja sámi dutkamii. Giittán Sámi allaskuvlla ja Norgga dutkánráđi doarjagis maid leat ožžon ávvuvahku doaluid lágideapmái ja temánummira almmustahttimii.

Ohcejogas gárgádusbeaivve 2012

VUOKKO HIRVONEN
Ávvudoaluid jodiheaddji

«Muitalus Sámi eatnama dovdameahtun elliid birra» – girječálli Johan Turi kolonialismma geavadiid árvoštallin

VUOKKO HIRVONEN
Sámi allaskuvla

Láidehus

Riidu sámiid ja fásta ássiid, johttiálbmoga ja kulturálbmoga, gaskkas lea bistán čuđiid jagiid. Sápmelaččat, mat oktii hálddašedje davimus Skandinávia viiddis guovlluid, leat bahkkejuvvon olatmeahtun eatnanguovlluide ja ainge riidu joatkašuvvá. Nu guhká go dát jođihuvvui ovtaveardásaš vearjuiguin, nuppi beales eanandolliid ja nuppi beales sámiid gaskka, birgejedje manjbut bures, dasgo sis lei luondu sin bealde, sii ledje heivehan iežaset eallima daidda diliide maid dat fálai, dan sadjai go eanandoallit geahččaledje áitit luonddu ovdduid maid dálki ja eanan eai háliidan addit. (Lundbohm 1910: I.)¹

Dáiguin disponeanta Hjalmar Lundbohma čállin ovdasániiguin álgá Ovloš Juhána², Johan Turi (12.3.1854–30.11.1936) čállin *Muittalus samid birra* -girji (1910, MSB³). Álgosánit speadjalastet 1900-logu álggu boazosámiid diliid Sámis ja ásahit Turi girjji viidasut servodatlaš ja politihkalaš kontekstii. Čállimii Turi oaččui veahki dánkalaš dáiddáris Emilie Demantas (manjá Demant-Hatt⁴, 1873–1958), guhte jorgalii girjji dánkkagillii ja su jorgalusa ánsus Turi čálus šattai dovddusin ja beakkálmassan Eurohpás juo 1910–1930-logus. Turi háliidii

1 Artihkalčálli sámegielat jorgalus.

2 Dalle go geavahan teavsttas Turi ovdanama okto, de geavahan su sámenama Juhán.

3 Geavahan teavsttas dás duohko oddaseamos, M. Svonni doaimmahan jagi 2010 deddosa, ja oanádusa MSB.

4 Emilie Demant náitalii 1911 Gudmund Hattain. Vuosttas girjjistis 1913 su goargu lea čállojuvvon Demant-Hatt ja de manjá ihtá maiddái hápmi Demant Hatt. Geavahan teavsttas vuosttas hámi.

muitalit olggobeale olbmuide duohtavuodá sámi eallima birra ja čuvget Ruota eiseválddiid. Vaikko girjji almmustuvvamis lea gollan čuođi jagi, de dattetge dan sisdoallu lea ain áigeuovdil olbmuide, geat beroštit sámi áššiin. Girji gullá sámi girjjálašvuodá klassihkkáriidda, dasgo dat lea vuosttas sámi čállin girji sámegillii, ja seammás Turi teaksta lea šaddan divrras kultuvrralaš árbin sápmelaččaide alcceseaset.

Turi teaksta lea mánggabealat ja dan sáhtta lohkat mángga láhkái, namalassii lohkan lea gitta das, makkár posišuvnna lohkki vállje, maid háliida diehtit ja masa fokusere logadettiin (vrd. Kuutma 2006; Cocq 2008). Dán čállošis guorahan Turi teavstta mañjekoloniála- ja eamiálbmotperspektiivvas ja suokkardan, makkár rámma dat rahpet teavstta epistemologalaš ja árvovuogádagaid guorahallamiidda. Kolonialismma árvvoštallan albmana čielgasit *MSB*-girjji mañimuš kapihttalis, vaikko čáli čálláge áššis metaforalaččat. Dutkanmateriálan leat Johan Turi čállin girjji lassin su čállin giehtačállošat, mat seilluhuvvojit Stockholmas Nordiska museet arkiivvas (LA). Dasa lassin Emilie Demant čállin *MSB*-girjji ovdasátni, jagi 1940 ávvusáhka ja golbmalogi jagi bistán reivelonohallan Johan Turiin buktet lassedieđuid ja dievasmahttet gova Juhánis olmmožin. Maiddái dát reivvet, badjel čuođi, eanaš oassin Turi čállin reivvet Demantii, seilluhuvvojit Nordiska museet arkiivvas. Demant-Hatt lei skenken dáid reivviid museai 1940-logus ja dasa lassin Turi girjjiid (*MSB* ja *Sámi deavsttat*) giehtačállošiid, su sárgun govaid ja eará tiñggaid maid lei ožžon Turis skeaŋkan. Nils-Aslak Valkeapää lea doaimmahan girjji *Boares nauti Johan Thuri* (1994), mii sisttisdoallá Emilie ja Juhána reivelonohallama, ja seammás son lea čohkken Turi eallimii ja čállimii guoski guovddáš dokumeanttaid ovttaid bearpmaid sisa. Visot dát materiálat dokumenterejit 1900-logu álggu sápmelaš-ruottelaš servodaga.

Fárremat álget – sirddolašvuhtii šaddan

Johan Turi lei riegeadan Guovdageainnus aiddo duoid áiggiid, go guovllu sámit ledje vásihan garrasit, mo našunála stáhtat fápmogeavaheaddjin ledje bahkkemin sámiid árbevirolaš návddašan- ja ássanguovlluide. Eaige beare našunála stáhtat, muhto maiddái luteránalaš girku čájehii iežas goavisvuodá sámiid vuostá, go bággii sin sodjat ipmilsáni ovddas ja jeagadit eiseválddiid. Guovdageaidnu lei aiddo moadde jagi ovdal Turi riegeadeami vásihan, mo sosiála eahpevuoggalaš-

vuolta, virgeolbmuid ja searvegotti báhpa berošmeahtunvuolta ledje čuožži-lahtán báikkálaš olbmuid gaskkas vaši, mii basttálmuvai vuostálastimin, joavkosuhtun, stuibmin ja loahpas olmmošgoddimin. (Gč. lasi omd. Aikio 1992; Zоргdrager 1997.)

Garra duomut ledje vuordimin duoid olbmuid, geat ledje joavkun šávihan Guovdageainnu girkobáikái 8.11.1852 ja duoguštan báhppa Hvoslefa, goddán leansmánni Buchta, giehmánni Rutha ja buolláhan su viesu. Johan Turi áhčči Ole Olsen Thuuri, numo su namma lea girkogirjiin (gč. Valkeapää 1994: 33), lei stuimmiin mielde duon skábmamánu beaivve, dasgo son bođii muhtun eará ávžilaččaiguin bissehit doarruma, gádjut báhpa ja su veaga. Johan Turi riegádan-jagi 1854 addojuvvojedje maŋimuš duomut stuimmi njunnošiidda: Mons Somby ja Ásllat Hætta dubmejuvvuiga jápmimii ja steavliduvvuiga almmolaččat Álaheajus. (Gč. lasi Zоргdrager 1997.) Turi čálláge girjjistis oanehaččat, mo son lea gullan áhčistis dán dáhpáhusa birra ja gohčoda stuimmiid oasseváldiid «villeheaggan». Kapihtal, mii guorahallá Guovdageainnu stuimmiid, (s. 185–188) addá oalle negatiivvalaš gova ieš dáhpáhusain, iige Turi suokkar, leatgo áhči muitalusat áidna duohtavuolta. Veadjá leat, ahte duon 1852 gádjundáhpáhusa dihtii Juhána áhčči ja dalá báhppa Hvoslef šattaiga verddežat, ja nu báhppa šattai maŋŋá maiddá Juhána ristáhččin. (Turi 2010 (1910): 185–188.)

Áhčis, Ole Olsen Thuuri birra Juhán muitala ná:

Mu áhčči lei dálu orru dego guovdageainnohat leat. Ja go áhččán náitalii sámi rigggá nieiddain, de lei sus nubbi juolgi sámis ja nubbi dálus. Ja de orui goit ain dálus. De riegádii vuosttas mánná Áslak ja de áhččán álggii sápmiin.⁵ Ja de mun Juhán riegádin ja de mun guđđojin dálui sogaid lusa. Ja dan unna giláža namma lei Ávži. [...] ja de son oaččui skuvlavirggi⁶ ja skuvlii sámi siiddain sámi mánáid. Ja golggai son meara 2 hávi. Son lei mannan Spisbearkkas maŋit hávi, son lei harponera, ja go son lei doppe dinen ruđa, de son dagai dálu Ávžái, ja de son náitalii rikkis sámi nieiddain. (LA 853.)⁷

5 Mearkkaša dan, ahte áhčči álggii boazosápmiin.

6 Juhána áhčči doaimmai gierdoskuvlaoahpaheaddjin Guovdageainnus 1845–53.

7 Lean heivehan dálá čállinvuohkái buot Johan Turi čállin giehtačállošiid, maidda čujuhan dán teavsttas ja mat seailuhuvvojit Nordiska museetis Stockholmmas (LA).

Juhána eadni lei Inger Aslaksdotter Logje, Ingir, guhte lei badjeolbmuid bearrašis eret. Turi čállá:

Mu eatni birra ii leat mihkkige earenoamážiid muitaleamoš. Son lei siivolašaš ja oba čappa olmmoš. [...] ja mu eadni lei sámi goađis riegádan suova ja galbmasa siste. Ja bohcconáhkiid siste suddjejuvvon dego iežánai sámit. Vaikko leige riggá mánná, de ii lean buoret dilli sutnjege, go leai sámi goađis orrumuš. (LA 853.)

Bearrašii riegádedje ovcci máná, main golmmas jápme maŋŋálagaid jagiid 1867–69; nuoramus dain lei beare jagi, nubbi guovttejahkášaš ja goalmmát gávccii jagi boaris (Valkeapää 1994: 33). Go Juhán lei golmmajahkášaš (1857), de olles bearaš, golbma máná ja vanhenguovttos fárrejedje Guovdageainnus Ruota Gárasavvonii Suovditvárrái. Dán ođđa báikki ja áhčis ođđa doaimma birra Juhán lea čállán vehá iežas dokumeanttain:

Ja go lei sápmiin dego iežánai, de son biddjojuvvui lávdeolmmájin [...] ja de son biddjojuvvui sámi leansmánnin, go son lei sirdán Gárasavvona suohkanii. [...] son lei hearráid ustit, ja son máhtii álkit 3 giela hupmat, sámi, suoma, dáru, ja danne maid son šattai oahpsin hearráide, go máhtii hupmat mánga giela [...]. (LA 853.)

Gárasavvonis Turi bearaš orui vádjit 20 jagi, ja dieppe mátki ohpit joatkašuvai Vazáža suohkanii ja de Čohkkirassii. Dieid fárremiid Juhán muittaša ná: «Olos sirdiid Vazáža suohkanii, doaivvun 30 jagi áigi. Ja sus jámii áhká [1877] ovddit ovdal go son vulggii oarjjás Čohkkirasa suohkanii [1882].» Áhčči ollii náitalit vel ođđasis 1878 Anna Aslaksdatter Skumiin. Juhán čállá dás ná: «[...] náitalii ođđasis, muhto ii son goit ožžon jur eatni midjiide vaikko alccesis áhká oáčcui [...]» (LA 853). Dienu Juhánga gárttai fárret Čohkkirassii vádjit 30-jahkásažžan.

Juhána áhčči elii bearrašiinnis geavatlaččat kolonialisttalaš áigodagas ja dovddai dan váikkuhusaid juohkebeaivválaš eallimis. Stáhtaid davviráját ledje kolonialisttalaš váldepolitihka guovddáš mearkkat, maid galggai nannet ja caggat eará riikkaid olbmuid daid rasttildeamis. Dát doaimmat čuhce erenoamážit badjeolbmuide, geat ledje johtán ealuiguin friija riikkarájáid rastá Strömstada soahpamuša lobiin. Go politihkalaš dilit rivde ja Suopma šattai Ruošša vuollásažžan, de

Ruošša giddii Suoma ja Norgga gaskasaš rájá 1852. (Aikio 1992: 202–203.) Go Turi bearaš vuos gárttai fárret Guovdageainnus Gárasavvonii, de oktan sivvan ledje jur rádjagiddemat, mat gáržžidedje boazodoallobearrašiid eallima ja ealuid johtima rájáid rastá. Lei dasto buoret sirdit álggos ealuin Ruota beallái, dasgo doppe sáhtii vel johttát Supmii. Dát dilli ii bistán guhká, baicce 1889 maiddá Suoma ja Ruota rádjá giddejuvvui ja johtin bohccuiguin rájá rastá gildojuvvui. Johan Turi čálláge, mo su áhčči vávjigođii boahhtevaš nuppástusaid: «Muhto go mu áhčči Ovloš álggii ipmirdit, ahte Suoma eatnan gildojuvvo Ruota sámiin nai dego norgalaččain lei dalle gieldu, ja de danne son lei sirdán vulos oarjjas» (LA 853). Nuba Turi bearrašisge ii lean eará ráđđi go johttát vel máddelii ođđa guovlluide ja dienu sii šadde juo nuppádassii sirddolažžan.

Iešalddis Ruotas ođđaássiid eanadoallu lei viidánišgoahtán davás juo guhkit áigge. Iežas lágaiguin stáhta lei dohkkehan dan, mas duođaštussan lea 1867 ásahuvvon gilvinrádjá, man máttabealde ii ožžon šat guođohit bohccuid ja dán oktavuodas sámit masse árbevirolaš sámevearroatnamiid (gč. Turi 2010 (1910): 93). Dat badjeolbmot, geat ledje massán ealuid, eai oba sáhttán šat gilvit árbevearroatnamiid, dasgo lágat dovddastedje sidjiide gullat dušše hálddašanvuoigatvuođa go fas ođđaássiide gulai oamastanvuoigatvuohta, nu mo Elsa Lauula čállá girjjistis (1904: 10). Sápmelaččaid dilit hedjonedje ain eambo rádjagiddema maŋŋá Ruotas, dasgo 1898 addojuvvui boazodoalloláhka, man mielde sámit gárte máksit eanadolliide buhtadusaid bohccuid dahkan vahágiin. Go maiddá Norgga ja Ruota rádjá giddejuvvui 1905, de dát dagahii boazosápmelaččaid dili ain heajubun. Turi (2010 (1910): 91) kommentere dan ná: «Dál ii leat hávski šahten sápmelažžii Norggas, go lea šaddan dego vierrobeana, dan rájis velá bahábut go Norga šattai sierra Ruotas». Maiddá industrialismma ođđa dárbbut šadde oinnolažžan Sámis, dasgo Davvi-Ruotas álggahuvvojedje ođđa ruvkedoaimmat ja seamma oktavuodas vuodđuduvvui Girona gávpot (1900) ja huksejuvvui ruovdemáđija, mainna málbma jođihuvvui Nárviikii. Visot dát doaimmat gáržžidedje vel lasi badjeolbmuid guohtuneatnamiid ja geahnohuhte boazodoalu.

Juhána ja Emilie ovttasbarggu šaddu: *Muitalus sámiid birra*

Lea dovddus diehtu, mii boahťa juo ovdan vuosttas *Muitalus sámiid birra* ovdasániin, Demant-Hatt doallan ávvuságas 1940 ja ovdamearkan John Gustavsena

čállin čájálmahas *Gumpegoddi* (1993), ahte sápmelaš Johan Turi ja dánskalaš dáiddár Emilie Demant deaivvadeigga vuosttas háve geassit 1904 togas, mii lei jođus Nárviikkas Gironii. Dán oanehis deaivvadeamis čielggai, ahte Emilies lei niehku beassat Sápmái, eallit ovttas badjeolbmuiquin ja čuovvut sin johtima birra jagi. Emilie muitala, ahte go Turi gulai «dán su oainnus imašlágan doaimma birra, lohpidii son veahkehit mu nu olu go sáhtii ja fuolahit das, ahte mun beasan orrut buriid sámiiid luhtte. Dan lohpadusa son doalaige nu, ahte bohten geassemánus 1907 ođđasis dohko.»⁸ (Demant 1910: VIII.) Dán deaivvadeami áigge leikejuvvui maiddái *MSB* vuodđogeaddgi, dasgo Johan Turis lei maiddái iežas niehku: čállit girjji sámiiid birra.

Johan Turi ja Emilie Demant ovddasteigga guokte sierra kultuvrra, etnalaš duogáža, sosiála luohká ja sohka-beali. Sudno guoktása deaivvadeamis guokte kultuvrra deaivvadeigga ja guokte máilmmi, mátta ja davvi, bođiiga lahkalašgaid ja gaskkohagaid dat leigga maiddái latnjalašgaid. Seammás maiddái guokte dáiddára deaivvadeigga iežaska áigumušaiguin ja sávaldagaiguin, maid boadusin lei 30 jagi bistán ovttasbargu. Emilie bođii stuorra gávpogis ja son lei alladiit skuvlejuvvon nuorra nisu (Kuutma 2006: 83). Juhán bealistis lei gaskaahkásaš almmái, gii ii lean vázzán rihppaskuvlla lassin earágo eallima garra skuvlla (gč. LA 853). Su juohkebeaivválaš birgejuvvi lei gitta luonddus ja dan attáldagain. Nuba son máhtiige bures lohkat ja dárkot luonddu mearkkaid ja dovddai luonddu lágaid. Dát máhtolašvuotta iktá bures su čállin girjjis ja maiddái mearkkastagain, maid son lea čállán reivviide ja eará giehtačállošiid.

Geasetuvrra maŋŋá Emilie Demant máhcai ruovttoluotta Danmárkui. Jo seamma jagi čakčamánuš álggiiga Emilie ja Juhán čálašit gaskaneaskka ja reive-lonohallan bisttii gitta jagi 1934 álggu rádjái (gč. lasi Valkeapää 1994). Vuosttas vástádusreivves 1904 (beaivemearri váilu) Juhán lei čállán Emiliei heajos ruota-gillii ja suomagielat jorgalusainis (LA 853). Juhán čálii ruota-gielat reivviid dássá-žii, go Emilie cuiggodii su čállingiela ovttá vástádusreivvestis golggotmánus 1906. Son dáhtui Juhána baicce čállit sámegiellii, dasgo son lei áiddo lohkahtán sámegiela Københámmana universitehtas. (LA 661.) Dies rájes go Emilie čálligodii reivviid sámás, de maiddái Juhán vástidišgodii daidda sámás. Demanta sámegiela oahpaheaddjin doaimmai professor Vilhelm Thomsen. Demant čállá-ge, ahte sus «lei imašlaš lihkku, ahte professor V. Thomsen čuovvovaš dálvve

8 Artihkalčállin jorgalus.

doalai sáme giela logaldallamiid universitehtas – sihke vuosttas ja áidna geardde, sáme giella fállu min universitehtas.»⁹ (Demant-Hatt 1942: 98.) Maŋŋá Thomsen maiddái dárkkistii Turi girjji giehtačállosa, maid Emilie Demant lei čállán buhtisin (Thomsen 1910: X–XI).

1900-logu álggus Ruota davveosiin sámiid gaskkas lei čuožžilan vuosteháhku stáhta jođihan kolonialisttalaš ja sosiáladarwinisttalaš politihka vuostá. Dat vuosteháhku albmanii konkreettalaččat ovdamearkan nie, ahte Turi áigahaš Elsa Laula lei almmustahttán 1904 iežas girjjáža *Inför lif eller död* sámiid diliid birra ja seamma jagi vuodđuduvvui Ruota sámiid guovddášorganisašuvdna Lapparnes Centralförbund. Searvi almmustahttigodii sámeaviissa *Lapparnes Egen Tidning*, man dán áigge dovdat namain *Samefolket*. (Hirvonen 1999: 64–65.) Vaikko in leatge gávdnan duodaštusa das, leigo Turi gullan Laula čállin girjjáža birra, de goittotge orru leamen čielga oktavuoha dien áigodaga dáhpáhusaid, sámiid politihkalaš lihkadeami ja Turi čállin áigumušaid gaskkas. Nuba Turi jurdda čállit girjji, mas son muitala sámiid diliid birra ruottelaš eiseválddiide ii leat imaš dahje ártet. Sihke Laula ja Turi áigumušaid ja doaimmaid gaskkas sáhttá oaidnit ovttaláaganvuodaid, dasgo soai goappašagat leaigga iežaska čállosgiiguin árvvoštallamin kolonialisttalaš válddi geavaheami bohtosiid.

Johan Turi lei Emiliei uksa Sápmaí ja Emilie bealistis Turii uksa stuorra máilbmái. Vaikko Emilie lei guovddáš rolla das, ahte *MSB* šattai dakkárin go šattai, nu mo Kristin Kuutma (2006: 82–83) čuoččuha, de dattege eat galgga vajálduhttit Johan Turi iežas áigumuša dan hárrái. Daid Turi giehtačállošiid gaskkas, maid Ernst Manker lea ožžon Nordiska museet arkiivii Turi vielja bártnis Thomas Thuris 1943 (P.G. 1945), leat seilon giehtačállošat, main boarrásepmosat leat jagis 1900. Dáid vuosttas teavsttaid Turi lea čállán suomagillii. Juo vuosttas deaivvadeamis Emilie Demantain lei Juhán muitalan, ahte son háliida čállit girjji, man čállingiellan son lei jurddašan suomagiela. Dátge áigumuš ii leat imaš, dasgo suomagiella lei guovllu girkolaš giella, das lei alit árvu go sáme gielas ja dat lei jáhkkimis leamašan maiddái Johan Turi rihppaskuvlajiellan Gárasavvona suohkanis (gč. omd. Forsgren 1993).

Ovdalgo Emilie Demant bođii Sápmaí ođđasis, de Juhán lei juo čálligohtán *MSB* giehtačállosa suomagillii. Dát lea oaidnimis su čállin girjjážis jagis 1906 ja

9 Artihkalčálli jorgalus.

dat albmana maiddáí reivvves, maid son lea čállán Emiliei 10.2.1908 (gč. LA 853). Turi girjji álgosániin Emilie Demant muitalage čállinbarggu čuolmmain:

Turi háliidii čállit dan, maid son jurddašii; son áiggui muitalit duottar-olbmuid eallimis, muhto dat ii albma láhkai ožžon coavcci. Bargu ii lean dábálaš ja eastagat ledje mánggaláganat. Čállit son gal máhtii ja lohkat iežas giela; guktui son lei ieš oahpahallan ollesolmmožin. Son ii lean goassige ožžon sierra skuvlaoahpahusa; muhto ledje maiddáí eará eastagat. Álggos son čálligođii suomagillii – iežas giela lei son hárvánan atnit menddo baskin, ahte dainna gielain čállon girjjis ii livččii makkárga menestus. Son gal máhtii suomastit, muhto dattege jurdagat jorret buoremusat eatnigillii. [...] Lei maiddáí dat, ahte sihke láttánat ja sámít bilkidedje su, dasgo son áiggui bargat jur dakkár duššiid go čállit ja muhtumin Turi iešge smiehtai ná, ahte várra dain lea riektá.¹⁰ (Demant 1910: VI–VII.)

Giđdat 1907 Emilie lei fas gearggus vuolgat Sápmái. Dál son lei juo oahppan sáme giela nu ollu, ahte basttii gulahallat sápmelaččaiguin almmá dulkka haga. Juhán lea bealistis ordnen Emiliei iežas vielja Ásllaga ja su veaga verddebearašin, ja 1907 geasi ja čavčča johtimis son čuovui sin gitta jagi 1908 Márjjábeaivvi rádjái. Dan maŋŋá son lonuhii verddebearraša ja lei mielde Gárasavvona sámiid johtimis Norgga mearragáddái Stuorranjárgii. Emilie muitala sivvan bearraša lonuheapmái dan, ahte son háliidii oaidnit ođđa olbmuid ja diliid, dasgo Dálmma sámít livčče johtán fas seamma guovlluide, main son juo ovdal lei leamašan. Emilie beasaige čuovvut Heikka, Gate ja sudno 11-jahkásaš Raunanieiddaža, ja sii vulge johtui cuoŋománus 1908. Mihcamáraid áigge sii jovde Mearrariikii, Salašvágái. (Demant-Hatt 1913: 118–119, 151, 153.)

Geasi ja čavčča 1907 áigge Emilie lei geahččalan veahkehit Juhána čállinbargguin, ja álgu orui leamen buorre. Čállima várás Juhán lei ordnen ruvkebargiid stobu, gos soai sáhtiiga ráfis čálligoahtit. Seamma čavčča, Ándarasbeaivvi meassuin 30.11.1907, Emilie Demant deaivvai Čohkkirasas Girona ruvkki, LKAB, disponeantta Hjalmar Lundbohma. Doppe Emilie muitalii sudno Juhániin čállinbarggu birra ja oáččui lohpadusa Lundbohmas, ahte girjji ruhtadeapmi gal ordnašuvvá. Johtimiid maŋŋá suoidnemánus 1908 Demant fas máhcai Turi lusa

¹⁰ Artihkalčállii jorgalus.

joatkit čállinbarggu. Olles čállináigodat bisttii sullii njeallje mánu. (Demant 1910; Demant-Hatt 1942: 104–107.)

John Gustavsén (1993) čájeha iežas čállin čájálmasas guovddáš dáhpáhusaid Johan Turi eallimis ja mo deaivvadeapmi Emiliein váikkuhii Turi olles eallimii. Gustavsén lea govahallan Emilie ja Juhána gaskasaš dialoga das, mo čállin ovdána, makkár dovddut sudnos badjánit ja mo Juhánii lea váttis čohkkát ja čállit. Son luoiká teavstta *Muitalus sámiiid birra* girjji álgosániin, maid Juhán ieš lea čállán:

[...] go sápmelaš boahdá moskkus gámmárii, de son ii ipmir ii báljo maidege, go ii bieggá beasa bossut njuni vuostá. Su jurdagat eai golgga, go leat seainnit ja moskkus oaivvi alde. Ja ii leat ge buorre sutnje orrut suhkkes vuvddiid siste, go lea liegga ilbmi. Muhto go sápmelaš lea alla váriid alde, de sus lea oba čielggas jierbmi. Ja jos doppe livččii čoakkánbáiki soames alla vári alde, de veajášii sápmelaš čilget oba bures su iežas áššiid. (Turi 2010 (1910): 11).

Dán seamma ovdasáni álgooasi Samuli Aikio (1979: 7) lea bealistis dulkon suollemas ironiijan, mii čájeha Turi bilkideamen ruottelaš eiseválddiid go čállá: «Ja mon lean ipmirdan, ahte Ruota hállehus háliida min veahkehit nu olu go sáhhtá, muhto sii eai oaččo riehta čielgasa, jur got dat lea min eallin ja dilli, dainnago sápmelaš ii sáhte jur juste čilget nu got lea» (2010 (1910): 11). Aikio mielas sáhka lea eiseválddiid nohkameahttun sáhkkii vuodas sámiiid birra, maid Turi dás ovdanbuktá. Dán teakstaoasi leat mánggat sámečállit, nu mo Gustavsénge, siteren erenoamážit dalle, go leat háliidan čájehit earu iežaset ja válddi guovddáža gaskkas. Dát jurdda, ahte sápmelaš ii sáhte čilget áššiid albma bures dallego seainnit ja moskkus birastahttet su, lea geavahuvvon metaforan čilget earu guovddážiin. Nuba sáhhtáge dadjat, ahte Turi teaksta sihke ráđđádallá hegemonalaš kultuvrrain ja vuosttilda dan.

Sámis vuolgedettiin Emilie Demant válddii mielde Københámmanii daid unna girjjážiid, maidda Turi lei čállán *Muitalus sámiiid birra* teavstta, čálii daid buhtisin, ordnii ollisvuohtan ja doaimmahii girjin. Demant manai čađa Turi teavstta logemat gearddi ovdalgo dat lei loahpalaččat gárvvis (Skaltje 2005). Dasa lassin son jorgalii olles teavstta dánskkagillii ja nu dát girji ovttas dánskkagielat jorgalusain almmustuvai vuosttas háve jagi 1910. Badjel jagi johtin ja eallin sámebearrašiiguin ja olbmuiiguin ledje nanosmuhtán Emilie Demanta sáme-

giela máhtu ja sáme kultuvrra áddejumi. Dát gálggat bohtet čielgasit ovdan eai beare *Muitalus sámiiid birra* girjii doaimmaheamis ja jorgaleamis dánskkagillii, muhto maiddái jagi 1913 almmustuvvan girjii *Med lapperne i højjfeldet*. Dát lea Demanta mátkemuitalus jagiid 1907–08 johtimis ja eallimis sápmelaččaiguin ja sámevugiiguin. Sáhtta dadjat, ahte dán mátkkis Emilie sámáiduvai ja dat vásáhus attii sutnje buori vuodu veahkehit Johan Turi ollašuttit iežas čállináigumuša.

Go Emilie Demant lei vuolgán gárvves giehtačálus fárustis, de Johan Turii bázi vel bargun sárgut girjái govaid. Dán son dagai jagi 1909 áigge (gč. reivvestallamiid LA 853) ja sáddii Demantii 14 gova, main ráhkaduvvui sierra Atlas-čoakkáldat girjii mielddusin. Girjii loahpas lea juohke gova birra sierra čilgehus dánskkagillii. (Turi 1910: 249–260.) Jáhkkinimis dáid govvačilgehusaid lea čállán Emilie Demant dan vuodul maid Johan Turi lea muitalan, dasgo sáme gillii dát eai leat almmustuvvan seamma hámis.

Njálmmálaš muitaleamis čálalaš muitalussii

Go mii háliidat dahkat iežamet eallima áddehahttin alcceseamet ja earáide, de dát dáhpáhuvvá nie, ahte mii muitalit das. Dalle mii šaddat seammás objektan, mas muitalit ja mii muitaluvvo. Kultuvrralaš muitalankonvenšuvnnat láidejit min muitaleami. Muitaleamis lea sáhka muittašeamis, mii lea seammás ohpon dáidu, gálga. (Saastamoinen 2000.) Dat lea sosialiserema boadus ja dan mii leat oahppan iežamet váhnemiin, fulkkiin dahje birrasis, ja dien málle čuovvu ovdamearkan Turi iežas muitalusain.

Girjijistis *MSB* Turi čilge sámiiid eallima 1800- ja 1900-loguid molsašumis erenoamážit Ruota beale Sámis. Johan Turi girji sisttisdoallá dieđu, árbedieđu, mii vuodđuduvvá árgabeaivvi eallimii ja maid son čájeha iežas máhttit bures. Muitaleami hálddaša boazodoallojagi syklalaš doaibma, mii ordne ja doallá čoahkis olles muitalusa. Das čuovgá čađa holisttalašvuohta, oppalaš áddejupmi eallima gierddus, mas luondu ja sosiála vuogádat huksejit ollisvuođa. Turi álgga ha muittašeami kronologalaččat doložiid birra ja de sirdašuvvá iežas áigái ja sámiiid diliide. Son muitala olbmuid árgabeaivvi birra, gaskkohagaid son čuovvu nissoniid ja mánáid dili, muhtumin fas badjeolbmuid doaimmaid boazobarguin. Turi áššedovdamuš bohtá mángga áššis eksplisihkalaččat ovdan. Gaskkohagaid muitalettiin čáli vuodju govvet dárkilit erenoamážit bohcco luonddu

ja anatomiiija. Dalle son čilgešgoahtá, mainna lágiin galgá dikšut ja dálkkodit bohccuid.

Muitalusat, máidnasat ja luodit johtet giehtalagaid muitalettiin. Turi guorahallá eallima buot beliid riegádeamis gitta jápmimii. Son fievrrida mitalusas sihke persovnnalaš ja kollektiivvalaš vásáhusaid ja muittuid. Oktasaš árbevierut, sohkaoluvas nubbái sirdašuvvan diehtu ja máhttu huksejit vuodu sámi máilmmioidnui ja áddejupmái olbmo sajis máilmmis. Implisihtalaččat mitalusas boahtá ovdan, mo sámit oidnet olmmošgaskavuodaid ja sosiála ortnegiid, mat hálddašit sámi servodaga. Seammas teaksta fievrrida sámi árbevirolaš dieđuid ja máhtuid dálá ja boahtevaš sohkaoluvvaide. Johan Turi teavstta sáhtta gohčodit nie Jan Mohameda ja Lloyd (1990: 6) sániiguin kultuvrralaš vuostemuitun, arkiivabargun, mii lea okta dain guovddáš vuostálastinvugiin kultuvaribadeddjiid vuostá.

Turi teavsttas čállinlogihkka ja mitalanlogihkka fággádallaba gaskaneaskka ja dienu dat hástala lohkki. Dán guovtti logihka iešvuohta boahtá oidnosii ovdamearkan nu, ahte mitalus gaskkohagaid spiehkkaša áššis nubbái, dat doalvu ođđa áššiide ja de máhccá fas álgomuddui. Maiddái bajilčállagat sáhttet mitalit áibba eará go mii loahpa loahpas kapihttala váldosisdoallun šaddá. Su mitalanvuohkáii lea mihtilmas, nu mo sámi njálmmálaš mitalaepmái oppalohkáii nugo Gaski (1997: 199) čilge, ahte dat čuovvu gal dihtolágan ovdáneami logihka, muhto báikkuid dat mohkkasa, dego livččii mitalaemen áibba eará mitalusaid.

Mañjekolonialisttalaš čála

Gii sáhtta ovddastit unnitloguid, hállat sin ovddas ja mitalit sin birra, leat guovddáš gažaldagat mañjekolonialisttalaš ja unnitlogu dutkamušain. Repre-sentašuvnna, ovddastahttima gažaldat čuožžila maiddái Johan Turi teavsttas aistton su iežas sániiguin:

Mon lean jurddašan, ahte dat livččii buoremus, jos livččii dakkár girji, masa lea visot čállojuvvo bajás sámi eallin ja dilli, vai eai dárbbas jearrat got lea sámi dilli ja eai beasa botnjat nuppe ládje – dakkarat guđet háliidit sámiid ala gielistit – ja botnjat visot beare sámiid sivalažžan, go leat riiddut dálolaččaid ja sámiid gaskkas Norggas ja Ruotas. Ja dasa ferte čállit visot dáhpáhusaid

ja čilgehusaid, vai boadášii čielggas nu ahte ipmirda juohke olmmoš – ja lea dat nuppiide sámiide nai hávski gullat sámi dili birra. (Turi 2010 (1910): 11.)

Dáid ovdasániiguin Turi meroštallá čállima ulbmila, vuostáiváldiid ja iežas posišuvnna. Su váldoulbmilin lea čállit sámeservodaga olggobeale olbmuide ja mitalit makkár dili sámiin lea. Son maiddái sajusta iežas álggahuskapihtala vuosttas cealkagis: «Mon lean okta sápmelaš, guhte lean bargan visot sámi bargguid ja mon dovddan visot sámi dili» (2010 (1910): 11). Turi čilge iežas gullevažžan dan jovkui, man birra son čállá ja ahte son geahččá ja árvvoštallá áššiid sámeservodaga siskkobealde vuostegeahččin ruottelaš váldoservodahkii. Dán álggahusa sáhtta implisihtalaččat lohkat váldokultuvrra kritihkkan, mii lea meroštallan sámiid marginála joavkun ja seammás doalaha dan hálddašeddi kultuvrra ravddain mángga dásis. Marginála sáhtta leat hálddahuslaš, ekonomalaš, politihkalaš dahje kultuvrralaš guovddáš, ja váldekultuvra hálddaša dan, mii báhcá guovddáža olggobeallái (Savolainen 1995: 12).

Maiddái Emilie Demant (1910: VI) čilge girjji ovdasánis sivaidd, manne Johan Turi háliidii čállit dán girjji: «Turi oaivvis lea dát girji eallán mánga jagi: son oinnii iežas álbmoga dáistaleami, dahje dan geahnohisvuoda badjeválldi ovdas; mo ráját bohte lagat ah' lagat ja eastadedje nomádaid vuoigatvuoda eallit. Son deaivá sihkkarit guovddáža go son oaivvilda, ahte váilu vuđolaš diehtu nomádaid eallimis ja diliin; sivvan buot dan bahái lea moivi, mii bohtá [sámeservodaga] olggobeale olbmuin.»¹¹ Dáin sániin čuovgá čađa, ahte Demant oaidná ja bastá árvvoštallat, mo dát girji bohtá váikkuhit vuostáiváldiide, namalassii eiseváldiide. Dáid Demanta kommeanttaid sáhtta maiddá lohkat kolonialisma kritihkkan.

Turi teaksta fállá maiddá buori vejolašvuoda dárkot ja árvvoštallat válddi kultuvrra iežas bastilis vugiiguin. Girjji manjimus kapihtal «Muitalus Sámi eatnama dovdamahhtun elliid birra» (2010 (1910): 191–192) lea metaforalaš ja ironisere, mainna lágiin hálddašeddi kultuvra lea ásahan iežas norbman, man vuodul buot earát árvvoštallojuvvojit ja vuoluštuvvojit. Dan sáhtta lohkat olles girjji čoahkkáigeassun, mii guoská teavstta álgosánis čállon girjji ulbmilii. Dálá oainnus Turi suokkarda koloniála ja epistemalaš veahkaválldi, mii lea čuohcán sámiide. Epistemalaš veahkaválldiin oaivvilduvvo ovdamearkan olggobealde

11 Artihkalčáli jorgalus.

buktojuvvon jurddašuvuohki, man olbmot njillet almmá ahte fuobmájit dan ja mii adnojuvvo váldegeavahusa nannosamos hápmin (gč. Foucault 1980: 227). Giellagovaiguin čáli čilge, mo sámít leat adnojuvvon ealliláganin, maid sáhtttá juoba goddit. Sáhka lea ruottelaš válldiguovddáža binaritehtaid ja dikotomijaid kritihkas, mii dán teavsttas bohtá ovdan. Turi ja su áigequimmiid áigge dát hierárkkalaš jurddašepmi lei ožžon erenoamáš coavcci nállebiologaid gaskkas Ruotas.

«Muitalus sámieatnama dovdameahttun elliid birra» -kapihttala stiila spiehk-kasa olles girjii eará kapihttaliin. Go eanaš áigge Turi muitaleaddjijietna lea čielgasit dulkomis sámeservodaga siskkáldas jietnan, de dán kapihttalis muitaleaddji váldá ođđalágan perspektiivva, mas son ásaha iežas sámeservodaga dárkkodeaddjin. Kapihttala álggus gitta dan lohppii hállo dovdameahttun elliin ja sin gaskavuodain olbmuiguin almmá namutkeahtá sápmelaččaid. Teaksta geavaha strategiijan duppalkommunikašuvnna, ja seammás dat sisttisdoallá politihkalaš sáddaga ja ironisere ruottelaš eiseválddiid diehtemeahttunvuoda. Eahpenjulges vugiin teaksta searvá nállebiologalaš ja -hygienalaš ságastallamii, mii váikkuhii nannosit ruottelaš dieđamáilmmi sierra surggiin 1800-logu loahppageažis gitta 1900-logu beallemuddui. Dalle ovddiduvvui oaidnu, ahte ruottelaččat ja germánat leat buorebut go eará čearddat. Sámít ledje dán ráidalasa mielde vuolimuzžan ja nálleiešvuodát čilgejuvvojedje iešguđetlágan málliiguin, ovdamearkan gálloguhkkodagaid mihtidemiin. (Gč. lasi Isaksson 2001.)

Dáid mihtidemiid vuodul oaiveskálžžut juhkkujuvvojedje oanehis-, gaskaguhkes- ja guhkesgállot joavkkuide. Dat, geaid gállut heivejedje seamma gállohámiid sisa, gulle seamma nállái. Sámít ledje álggos meroštallojuvvon Ruota eamiálbmogin ja sii erenoamážit spiehkkesedje germánalaš nális gállohámi vuodul, namalassii sámít gulle oanehisgállohiid šládji. Ruottelaš anatomia Anders Retziusa juohku guhkes- ja oanehisgállot joavkkuide oaččui coavcci birra Eurohpá ja dát oainnut váikkuhedje guhká dasa, mainna lágiin sámít meroštallojuvvojedje. Retzius jámii 1860, muhto su jurdagat ožžo ođđa hámi ruottelaš dutkiid ja politihkkáriid gaskkas. Dát oainnut jorre rasisman, nálle-vealaheapmin 1870-logu rájes. Retziushan anii albma ruottelaččaid alimus nállin, dasgo sin gállut ledje guhkedáležat ja dienu buot čábbásepmosat. (Lundmark 2002.)

Nálledutkan rievddai 1900-álggus ja nállebiologijja šattai dan hálddašeaddji joavkun. Njunnošis lei Herman Lundborg, guhte šattai maŋŋá Uppsalai

vuodđuduvvon Statens institut för rasbiologi (Stáhta nállebiologalaš instituhta) jodiheaddjin (1920) ja álggahii Ruota sámequovlluin nállebiologalaš dutkamiid sámiid ja suomelaččaid gaskkas juo jagi 1913. Su ulbmilin lei mihtidit gorutlahtuid, govvet ja meroštallat varrajoavkkuid. Jagiid 1922–1935 Lundborg ja su mielbargit mátkkoštedje Sápmai mihtidit ja govvet sápmelaččaid ja čohkket dieđuid kirkogirjjiin sámesogat olbmuid birra. Dáid mihtidemiid ja govvemiid bohtosat almmustuvve guovtti girjjiis jagiid 1932 ja 1941 (*The race biology of the Swedish Lapps, part I ja II*). (Lundmark 2002.) Maiddái Johan Turi beasai vásihit persovnnalaččat daid dutkamiid, dasgo son govviduvvui ja mihtiduvvui jagi 1922 ja dát govat gullet Uppsala nállebiologalaš instituhta čoakkáldagaide (gč. Valkeapää 1994: 191). Girjji mañimuš kapihttalis Turi lea dego ávašteamen dáid mañit áigge dáhpáhusaid, ahte mo ruottelaččat vel loahpas láhttejit sámiguin ja adnet sin ealliláganin.

Sámi epistemologalaš gáldu

Turi teaksta lea dekoloniserejeaddji teaksta, mainna sáhttit dikšut, nanosmuhttit ja máhcahit iežamet álbmoga kollektiivvalaš áddejumi – epistemologijja. Dat oahpaha min dovdat iežamet historjjá, dábiid ja jurddašavugiid, juos háliidat váldit vuostá teavstta sáddaga dán oainnus. Turis lei maiddái jurdda, ahte teavstta vehkiin bastit ovddidit kollektiivvalaš rahčamušaid eiseválddiid beljiide ja dienu oaidnit, ahte sáhka lei implisihtalaččat sámiid identitehta nannemis. Turi teavsttas sáhttit lohkat mángga sajis nana ekologalaš jurddašeami, maid mii dán áigge olbmot sáhtášeimmet ávkkástallat, go ságastallat dálá globála čuolmmain, mat gusket eananspáppa nuoskkideapmái ja dálkkádaga liegganeapmái. Johan Turi teavsttas bohtá ovdan, mo olmmoš, luondu ja vuoiñjalašvuohta leat su máilmmioainnu oassin ja mo dáid osiid gaskkas berre leat dássedeaddu (vrd. Kawagley 1995). Materiálalaš ja vuoiñjalaš bealit johtet giehtalaga, eaige dat leat sirrejuvvon nubbi nuppis.

Johan Turi teaksta sisttisdoallá sápmelaš mikro- ja makrohistorjjá muittašeami ja muitaleami vugiiguin. Son čájeha teavsttainis sámi girjjálašvuođa mánggajienatvuođa ja mánggabealatvuođa. Mii dálá lohkket sáhttit geavahit dan sierra vugiiguin, go kártet kolonialisisma dagahan váttisvuođaid ja dan mo gávdnat daidda čovdosiid. Olbmo identitehta ja máilmmigova huksemis

lea dehálaš váldit atnui iežas girjjálašvuoda ja kultuvrra ja dovddiidit daiguin. Girjjálašvuoda vehkiin lea vejolaš čalmmustahttit ja burgit kolonialisttalaš hálddahusaid, struktuvrraid ja geavadiid, ja nuppe dáfus konstrueret ođđalágan eamiálbmotidentitehta ja iešdovddu akademiijas. Turi teaksta maiddái hástala min váldit atnui iežamet árbevieruid ja suokkardit álgoálbmotmáhtu dieđateorehtalaš vuolggasajiid bokte.

Gáldut

Arkiivamateriála

LA 853 ja 661= *Johan Turis arkiv*. Stockholm: Nordiska museet, Lapska Arkivet.

Girjjálašvuoha

AIKIO, SAMULI 1979: Johan Turi ja hänen Kertomuksensa. – Turi, Johan: *Kertomus saamelaisista* s. 5–11. Helsinki: WSOY.

————— 1992: *Olbmot ovdal min. Sámiid historjá 1700-logu rádjái*. Ohcejohka: Girjegiisá.

COCQ, COPPÉLIE 2008: *Revoicing Sámi Narratives: North Sámi Storytelling at the Turn of the 20th Century*. Umeå universitet: Sámi dutkan.

DEMANT, EMILIE 1910: Forord. – Turi, Johan: *Muittalus samid birra* s. V–IX. Utgivet med dansk Oversættelse af Emilie Demant. Paa Foranstaltning og med Forord af Hjalmar Lundbohm. Hermed et Atlas med 14 Tavler. Stockholm: A.-B. Nordiska Bokhandeln.

DEMANT-HATT, EMILIE 1913: *Med lapperne i højjeldet*. Stockholm: A.-B. Nordiska Bokhandeln.

————— 1942: Johan Turi og hvordan Bogen «Muittalus Samid birra» blev til. – *Fataburen* 1942 s. 97–108. Stockholm: Nordiska museet.

FORSGREN, TUULI 1993: *Böcker och språk i sameundervisningen före 1850. Med facit i hand...* – Sten Henrysson – Anita Alm – Tuuli Forsgren – Egil Johansson (doaim.), *Samer, präster och skolmästare. Ett kulturellt perspektiv på samernas och Övre Norrlands historia* s. 31–52. Rapport nr 23. Umeå: Centrum för arktisk forskning, Umeå universitet.

FOUCAULT, MICHEL 1980: *Tarkkailla ja rangaista*. [Surveiller et punir 1975, suomagillii jorgalan Eevi Nivanka.] Helsinki: Otava.

- GASKI, HARALD 1997: Introduction: Sami Culture in a New Era. – Harald Gaski (doaim.), *Sami Culture in a New Era: The Norwegian Sami Experience* s. 9–28. Karasjok: Davvi Girji.
- GUSTAVSEN, JOHN 1993: *Gumpegoddi*. [Kautokeino]: Beaivváš Sámi teáhter.
- HIRVONEN, VUOKKO 1999: *Sámeeatnama jienat. Sápmelaš nissona bálggis girječállin*. Guovdageaidnu: DAT.
- ISAKSSON, PEKKA 2001: *Kumma kuvajainen. Rasismi rotututkimuksessa, rotuteorioiden saamelaiset ja suomalainen fyysinen antropologia*. Inari: Kustannus-Puntsi.
- JANMOHAMED, ABDUL R. – LLOYD, DAVID 1990: Introduction: Toward a Theory of Minority Discourse: What Is To Be Done? – Abdul R. JanMohamed – David Lloyd (doaim.), *The Nature and Context of Minority Discourse* s. 1–16. New York – Oxford: Oxford University Press.
- KAWAGLEY, A. OSCAR 1995: *A Yupiaq Worldview: A Pathway to Ecology and Spirit*. Prospect Heights: Waveland Press.
- KUUTMA, KRISTIN 2006: *Collaborative Representations: Interpreting the Creation of a Sámi Ethnography and a Seto Epic*. Ff Communications 289. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia.
- LAULA, ELSA 1904: *Inför lif eller död? Sanningsord i de lappska förhållandena*. Stockholm: Wilhelmssons Boktryckeri A.-B.
- LUNDBOHM, HJALMAR 1910: Företal. – Turi, Johan: *Muittalus Samid birra* s. I–IV. Utgivet med dansk Oversættelse af Emilie Demant. Paa Foranstaltning og med Forord af Hjalmar Lundbohm. Hermed et Atlas med 14 Tavler. Stockholm: A.-B. Nordiska Bokhandeln.
- LUNDMARK, LENNART 2002: Vetenskap i rasismen tjänst. Så fick skullmätning av samer vetenskaplig legitimitet. – <http://www.vr.se/huvudmeny/arkiv/2002/tvarsnittnr22002/vetenskapirasismenstjanst.4.6703f9bd10e07db4ff18000132.html> (15.12.2011).
- P. G. 1945=P[ark], G[ustav] 1945: Johan Turis kvarlåtenskap till Nordiska Museet. En liten intervju. – *Samefolkets Egen Tidning* 1 s. 12–13.
- SAASTAMOINEN, MIKKO 2000: *Elämäankaari, elämäkerta ja muisteleminen*. – <http://www.uku.fi/~msaastam/elaman.htm> (24.11.2008).
- SAVOLAINEN, MATTI 1995: Keskusta, marginalia ja kirjallisuus. – Matti Savolainen (doaim.), *Marginalia ja kirjallisuus. Ääniä suomalaisen kirjallisuuden reunoilta* s. 7–34. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- SKALTJE, MAJ-LIS 2005: *Biekkat Sámis – Johan Turi*. SVT Sápmi.
- THOMSEN, VILH. 1910: *Sproglige Bemærkninger*. – Johan Turi, *Muittalus Samid birra* s. X– XI. Utgivet med dansk Oversættelse af Emilie Demant. Paa Foranstaltning og med Forord af Hjalmar Lundbohm. Hermed et Atlas med 14 Tavler. Stockholm: A.-B. Nordiska Bokhandeln.
- TURI, JOHAN 1910: *Muittalus Samid birra*. Utgivet med dansk Oversættelse af Emilie Demant. Paa Foranstaltning og med Forord af Hjalmar Lundbohm. Hermed et Atlas med 14 Tavler. Stockholm: A.-B. Nordiska Bokhandeln.
- 2010 (1910): *Muittalus sámiid birra*. SÁMIacademica 3. Kárásjohka: ČálliidLágádus.
- TURI, JOHAN – TURI, PER 1918–1919: *Lappish Texts*. [*Sámi teavsttat*.] With the cooperation of K. B. Wiklund. Edited by Emilie Demant-Hatt. Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskabs Skrifter, 7. Række, Historisk og filosofisk Afd. IV.2. København: Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab.
- VALKEAPÄÄ, NILS-ASLAK 1994 (doaim.): *Boares nauti Johan Thuri*. Guovdageaidnu: DAT.
- ZORGDRAGER, NELLEJET 1997: *De rettfærdiges strid. Kautokeino 1852. Samisk motstand mot norsk kolonialisme*. Samiske Samlinger XVIII. Nesbru: Norsk Folkemuseum – Vett & Viten.

The unknown animals of Sápmi – Johan Turi as a critic of colonialism

Johan Turi published his famous, classical work *Muittalus sámiid birra* over 100 years ago (1910). It was the first book ever written by a Sami in the Sami language. Although Turi's book made him famous worldwide already in the early twentieth century, recognition among his own community, on the other hand, was much slower. In this article I discuss how this book can be understood from postcolonial and indigenous perspectives and what kind of new epistemological and indigenous ways of knowing are opened when reading this book. The article also discusses in which kind of historical, social and cultural circumstances this book was written and what kind of meanings it carries to the present day and for future Sami readers and researchers.

VUOKKO HIRVONEN

vuokko.hirvonen@samiskhs.no

Sámi University College

Johan Turi giella girjjis *Muitalus sámiid birra*: Veahkkevearbbaid ortnet ja posišuvdna¹

MIKAEL SVONNI
Romssa universitehta

1 Álgu²

Sátneortnet davvisámegiela cealkagiin lea oba friddja, nu ahte sáni dahje sátnegihpu hámis boahdá ovdan makkár doaibma visses sánis dahje sátnegihpus lea cealkagis. Dattege ii sáhte lohkat ahte sátneortnegis ii leat mearkkašupmi; vaikko sátneortnet dábálaččat ii rievdat semánttalaš sisdoalu, de sátneortnet sáhtá rievdadit cealkaga pragmáhtalaš beliid.

Dakkár cealkagis go (1), lea subjeakta nominatiivva hámis ja objekta akkusatiivva hámis.

(1) *Áhčči (nom) viežžá bártni (akk) ruoktot.*

Eará sátneortnet ii rievdat cealkaga semánttalaš sisdoalu, dego omd. (2).

(2) *Bártni viežžá áhčči ruoktot.*

Cealkka (2) mearkkaša seammá go (1). Lea *áhčči* gii viežžá *bártni*, ii ge nuppe ládje beroškeahhtá makkár sátneortnet lea. Eará gielain (omd. ruotagielas) sáhtá sátneortnet rievdadit mearkkašumi. Cealkagis (2) deattuhuvvo objekta (*bártni*) nu ahte áhčči ii viečča (omd.) *nieidda* ruoktot, muhto *bártni*. Dakkár deattuheapmi ii boađe ovdan cealkagis (1), jus jietnadettiin ii bija erenoamáš deattuovttage sátnái. Subjeavtta (S), váldovearbba (V) ja objeavtta (O) gaskkas lea

1 Dát lea oassi dutkanprošeavttas Johan Turi giella birra [*Lingvistisk analys av Johan Turis «Muitalus sámiid birra»*], maid Norgga dutkanráđdi lea dorjon.

2 Mon giittán anonyma árvvoštalli mávssolaš kommenteantaid ovddas.

dakkár vuodđohierarkiija davvisámegielas: SVO, dego cealkagis (1) (gč. Sammallahti 1998: 95–96). Váldovearbbba lassin gávdnojit maid veahkkevearbbat.

Dán artihkkalis gieđahallojuvvojit sierralágán veahkkevearbbaid posišuvdna cealkagis ja daid ortnet, nu got bohtá ovdan Johan Turi čállošii. Vearbbat leat biehttanvearba (**Neg**), temporála veahkkevearba (**Aux**), modála veahkkevearba (**Mod**) ja váldovearba (**V**).³

Vuosttažettiin čielggaduvvo davvisámegiela vearbbaid vuodđoposišuvdna (generatiivva syntávssa) minimalismma lahkonanvuogi vuodul. Vuhtii váldojuvvojit maiddá subjeavtta ja objeavtta posišuvnnat. Dasto guorahallojuvvo mo sierralágán vearbbaid posišuvdna ja ortnet lea Johan Turi girjies *Muitalus sámiiid birra* (2010 (1910)). Váldogažaldat lea man muddui Turi giellageavaheapmi veahkkevearbbaid dáfus čuovvu vuodđostruktuvrra.

2 Materiála

Vuodđun dán guorahallamii lea Johan Turi girji *Muitalus sámiiid birra*, mii vuosttažettiin addojuvvui olggos 1910 ja lea ođđasit almmuhuvvon 2010 (Turi 2010 (1910)). Vuodđun dan ođđa almmuheapmái lea leamaš Johan Turi giehtačálus (gč. Svonni 2010). Sullii 1000 cealkaga (girjii álgooasis) leat analyserejuvvon ja olles materiálas vástida dát oassi veaháš eanet go 10 proseantta. Cealkka lea dás váldo- dahje oalgecealkka, namalassii juohke cealkka mas lea finihtta vearba. Dakkár cealkka go (3) lea danin rehkenastojuvvon guoktin cealkkan.

(3) *Su jurdagat eai golgga, go leat seainnit ja moskkus oaivvi alde.*

Jus cealkagis leat guokte finihtta vearbbat, mat leat koordinerejuvvon, de eai leat biddjojuvvon sierra cealkkan (4).

(4) *... nu ahte bohtanit ja sidjot ...*

3 Oanádusat leat váldojuvvon eangalasielas: *negation* (Neg), *auxiliary* (Aux), *modal* (Mod) ja *verb* (V).

Go dutká giela ja giellageavaheami minimalismma lahknanvuogi vuodul, de ferte vuhtii váldit hálli siskkáldas giellamáhtu, maid Chomsky gohčoda nama-*husain I-language*⁴ (Chomsky 1995: 132). I-giella lea olbmo siskkáldas giella, maid olmmoš hálddaša (dieđikeahtta) ja mii sáhtta leat seammalágán go iežá hálliin, guđet hupmet seammá giela dahje suopmana. Gávdnojit dattege erohusat maid davvisámegielaš gaskkas (vrd. Sammallahti 2005: 72–81; Svonni 2009: 125–126). Duortnussámegielaš ii leat vejolaš bidjat dahkki (ageantta) kausatiivva cealkagiin illatiivva hápmái, dego (5), mii lea vejolaš muhtun iežá suopmaniin.

(5) *Áhčči dagahii niibbi rávdái.*

Duortnussámegielaš ii leat *rávdi* cealkagis (5) gii dagai niibbi muhto gii nu eará, guhte dagai *rávdái* niibbi. Duortnussámegielaš oazžu dahkki akkusatiivva hámi (6). Fuomáš maid sátneortnega cealkagis.⁵

(6) *Áhčči dagahii rávdi (akk) niibbi (akk).*

Cealkagat (5) ja (6) eai danin sáhte *oktanaga* gullat seammá vuogádahkii. Lea dalle erohus hálliid I-gielaid gaskkas.

Dakkár dutkanmateriála dego (giehtačálus girjái) *Muitalus sámiiid birra* heive danin hui bures dán dutkamii, go Johan Turi ieš lea čállán girjji ja su čálus sáhtta govvidit su I-giela.

3 Teorehtalaš duogáš

3.1 Sierralágán vearbbat

Sámegielaš (nugo mángga eará gielas) gávdnojit váldovearbbba lassin maddá veahkkevearbbat: **(temporála) veahkkevearba** dego cealkagis (7) ja **modála veahkkevearba** dego cealkagis (8).

4 I sáhtta mearkkašit eng. *internal* (siskkáldas) dahje *individual* (Chomsky 1995: 15).

5 Ii leat vejolaš bidjat objeavttaid iežá ortnegii, dego (i).

(i) **Áhčči dagahii niibbi (akk) rávdi (akk).*

- (7) *Máhtte lea oastán girji.*
 (8) *Máret áigu vuolgit ihttin.*

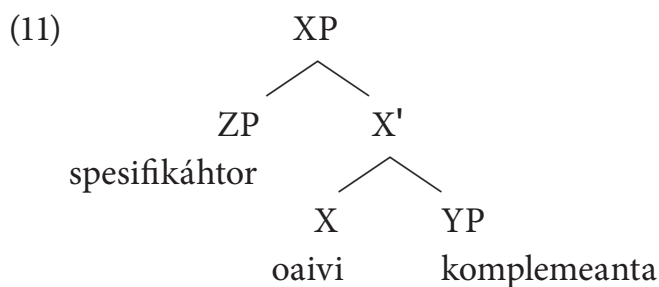
Mon lean eará sajis (Svonni 2007) guorahallan finihhta cealkagiid vuoddostruk-
 tuvrra ja ea.ea. gávnnahan dakkár hierarkiija veahkkevearbbaid ja váldovearbba
 gaskkas dego (9) ja dalle sáhtta oazžut dakkár cealkaga dego (10).

- (9) Neg > Aux > Mod > V
 (10) *Son ii leat sáhttan vuolgit.*

3.2 Cealkalahtuid gaskavuodát

Cealkka lea árbevirolaš grammatihkas juhkkovuvvon subjeakta- ja predikáhta-
 oassin. Predikáhtaoasis gávnnai veahkkevearbba(id) ja váldovearbba ja de vel
 lassin objeavtta (dahje predikatiivva) ja sierralágán adverbialaid.

Minimalismmas⁶ dahje minimalismma dutkanprográmmas, mii lea joatkka
 ng. njuolggadus- ja páramehterteoriiiji⁷, jurddašuvvo ahte cealkagat leat ráhka-
 duvvon iežá ládje ja maiddá ahte cealkkaosiin leat visses gaskavuodát. Váldo-
 vuohki minimalismma prográmmas čájehit daid gaskavuodaid lea muorra-
 diagrámmain (mii lea binára), ng. X-bar-vuogádaga mielde. X-bar-vuogádagas
 lea oaivi (eng. *head*) X, mas lea lahka gaskavuoha su komplementii YP⁸ (**oaivi-
 komplemeanta-gaskavuoha**) ja maid su spesifikáhtorii ZP (**spesifikáhtor-
 oaivi-gaskavuoha**) (11).

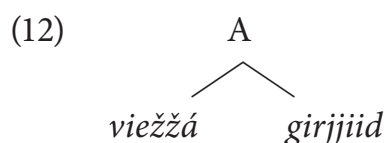
6 Minimalisma ii leat rievtti mielde válmmas teoriiija, muhto báicca dutkanprográmma (Chomsky 1995).

7 *P&P theory (The theory of principles and parameters)*, gč. omd. Chomsky (1995: kapihttal 1, mas nubbi čáli lei Howard Lasnik).

8 YP mearkkaša *YPhrase*, mii lea (olles) gihppu.

Muorradiagrammas (11) oaidná ahte lea lagat gaskavuolta oaivvi ja komplemeantta gaskkas go oaivvi ja spesifikáhtora gaskkas. Daddjojuvvo ahte komplemeanta (YP) lea oaivvi (X) *oabbá*.

Teoriija⁹ doaibmá nu ahte (olbmo) sátnerájus (eng. *lexicon*) välljejuvvo (válljet, eng. *select*) sátni ja dan sáhttá **ovttastahttit** (eng. *merge*) iežá gielalaš osiiguin, omd. *viežžá* sáhttá ovttastahttit gielalaš osiin *girjjiid* (12), ja de oažžu gielalaš oasi (A) *viežžá girjjiid*.

Ja dan oasi sáhttá de ovttastahttit omd. gielalaš osiin *Ánne*, de oažžu cealkaga (*Ánne viežžá girjjiid*) ja de ii leat šat vejolaš lasihit osiid ovttastahttima bokte, danin go (13) lea maksimála gihppu. Muhto cealkka sáhtášii leat dakkár go (14).

(13) *Ánne viežžá girjjiid.*

(14) *Ánne viežžá girjjiid skuvllas.*

Oassi *skuvllas* ii leat bákkolaš oassi ja danin ii leat mihkkege mii (teoriijas) gáibida dan oasi man nu dáfus ja danin ii leat ovttastahttin jearaldagas muhto bálddalastin. Dakkár cealkkaoassi, **adjunkta** (eng. *adjunct*), sáhttá cealkagii biddjojuvvot bálddalastima bokte ja lea árbevirolaš grammatihka mielde adverbiala. Dan sadjái go ovttastahttit gielalaš oasi, sáhttá danin **bálddalastit** (eng. *adjoin*) dakkár oasi mii ii leat bákkolaš.

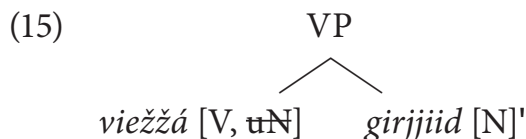
Minimalismmas leat danin guokte vuogi ráhkadit cealkagiid, nubbi lea ovttastahttin ja nubbi lea bálddalastin. Ovttastahttima bokte oažžu danin dakkár cealkkalahtuid go omd. subjavtta ja objavtta(id) ja bálddalastima bokte adjunktaid (dahje adverbialaid). Minimalismmas gávdno vel okta vuohki mii sáhttá rievdadit cealkaga (oinnolaš) struktuvrra ja dat lea sirdin. Gielalaš osiid sáhttá sirdit (eng. *move*) visse vuodđoposišuvnnas (eng. *base position*) iežá

9 Minimalismma teoriija válodoosiid lea Adger (2003) čilgen. Minimalismma álgojurdagiid lea Chomsky (1993) buktán ovdan ja dat artihkkal lea maiddái almmuhuvvon girjjiis (Chomsky 1995), muhto čilgehus lea hui teorehtalaš. Adger (2003) ii leat álo čuvvon seamma čilgehusaid teoriiiji go Chomsky.

posišuvdnii. Goappašat doaimmat (ovttastahttin ja sirdin) eai dáhpáhuva got beare, muhto lea álo juoga mii dahká juoppá dahje goappašiid dárbblašžan ja vejolažžan. Ovttahttin doaimmá dalle go lea oaivi, mas leat áddemeahttun sárgosat¹⁰ mat fertejit dárkkistuvvot soames iežá konstitueanttain. Sirdin doaimmá dalle go lea soames oaivi, mas leat gievrras sárgosat, mat geasuhit (eng. *attract*) soames konstitueantta lusas, vai dárkkisteapmi šaddá vejolažžan, dainna gullaba geasuheapmi ja sirdin seamma doibmii.

3.3 Teoriija teorehtalaš bealit

Jurddašuvvo dakkár vuogádat, go vällje sáni sátnerájus, de šaddá dat oaivin dan gihpus ja das sáhttet leat áddemeahttun sárgosat mat fertejit dárkkistuvvot. Jos lea välljen vearbba *viežžá* (V) (mii de addá nama gihppui, VP), ja ovttahttin dan sániin *girjjiid* (N), de vearbba lea áddehahtti sárggus V ja áddemeahttun sárggus (N), mii láve merkejuvvo uN ¹¹, mii ferte dárkkistuvvot. Ja go geardde lea dárkkistuvvon, de jávká, ja merkejuvvo $\bar{u}N$. Cealkagis (15) lea vearbba *viežžá* áddemeahttun sárggus (uN) ja dan sáhtta dárkkistit struktuvrras oappáin *girjjiid*, ja de sáhtta jávkat, ja merkejuvvo $\bar{u}N$ ¹².

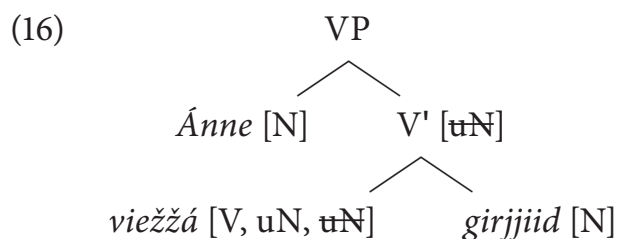
De eai gávdno šat áddemeahttun sárgosat. Muhto rievtti mielde leat vearbba *viežžá* eanet áddemeahttun sárgosat, go vearba váldá guokte argumeantta (16). Nubbi áddemeahttun sárggus lea jávkan go lea dárkkistuvvon oappáin (namalassii komplemeanttain), ja nubbi áddemeahttun sárggus lea loktan V'-dássái ja de sáhtta dárkkistuvvot su oappáin, namalassii spesifikáhtoriin (*Ánne*), ja de jávká dat nai. Ja de leat visot dárkkistuvvon ja ollislaš dulkon lea vejolaš.¹³

10 *sárggus* : *sárgos-* (eng. *feature*).

11 uN (*uninterpretable N*) lea áddemeahttun N.

12 Dán merkenvuogi geavaha Adger (2003).

13 Ollislaš dulkon (eng. *Full Interpretation, FI*) ferte gávdnot, muđui boatkana (eng. *crash*) derivašuvdna.

Jus omd. *Ánne* [N] sajis livččii soames vearba, dego *Viehkat* [V], de ii doaimma dárkkisteapmi ja derivašuvdna boatkana ovdal go ollislaš dulkon lea vejolaš, ja de oažžu eahpegrammáhtalaš cealkaga dego (17).

(17) **Viehkat viežžá girjjiid.*

Dego oidno diagrámmas (16), de áddemeahttun sárgosis lea kategoriija N(omen), muhto iežá vearba sáhtášii válljet konstitueantta mas lea iežá kategoriija. Vearba *viežžá* vállje konstitueantta mas lea kategoriija N, muhto ii omd. P, ja danin lea (18) eahpegrammáhtalaš.

(18) **Elle viežžá beavddi vuolde.*

Dakkár kategoriijaválljen ii váldde ieš alddis vuhtii semánttalaš beliid, nu ahte vuogádaga mielde lea vejolaš oažžut dakkár cealkaga go (19).

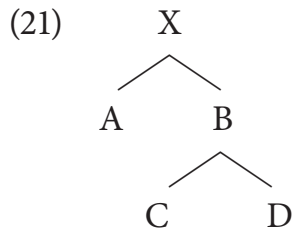
(19) #*Beavdi viežžá girjjiid.*

Cealkka (19) ii leat dábálaš ipmirdeame mielde duohta cealkka (merkejuvvon #), muhto dat ii goit rihko kategoriijaválljennjuolggadusaid, muhto semánttalaš njuolggadusaid. Ja semánttalaš válljen lea iežá ášši, mii ii giedahallojuvvo dás.

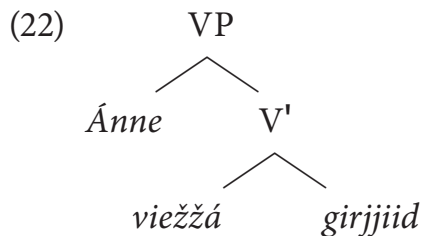
Kategoriijaválljensárgosat dárkkistuvvojit struktuvrras oappáid gaskkas. Eará sárgosat, mat eai siskkil kategoriijaid, dárkkistuvvojit c-kommenderema bokte, mii doaibmá dego (20).

(20) Geahči A c-kommendere nuppi geaži B jus, ja dušše jus, B lea A oabbá dahje dat lea B oassi.

Diagrámmas (21) A c-kommendere B, muhto maid C, danin go C lea B oassi, ja maid D. B c-kommendere A, muhto ii maidige eará. C c-kommendere D, ja D c-kommendere C. X ii c-kommendere ii maidige danin go das ii leat oabbá.

Go lea dakkár cealkka go (22), de konstitueanta [*Ánne*] c-kommendere [*V'*] ja visot mii lea *V'* vuolde (namalassii *viežžá girjjiid*).

Go leat sárgosat, mat dárkkistuvvojit konstitueanttaid gaskkas c-kommenderema oktavuodas, de lea gažaldahkan soahpavašvuohta konstitueanttaid gaskkas. Sáhttet leat ng. phi-sárgosat (lohku, persovdna), áiggi sárgosat (preseansa, preterihtta) ja kásus-sárgosat (nominatiiva, akkusatiiva) (Chomsky 1995: 277–279).

3.4 Cealkaga struktuvra

Cealkaga váldovearba (V) mearrida (buori muddui) olles cealkaga struktuvrra. Lea jearaldahkan galle argumeantta vearba váldá. Vearba sáhtta váldit ovtta, guokte dahje golbma argumeantta. Gávdnojit maid vearbbat, main ii leat oktage argumeanta. Dakkár vearbbat leat sámegeelas, mat mitalit dálkki birra, omd. *Arvá*.¹⁴

14 Dakkár cealkagiin ii leat (davvisámegeelas) oba vejolaš ge lasihit «guoros» subjeavtta, ng. ekspletiivva konstrukšuvnnaid, dego omd. ruotageelas (*Det regnar*). Cealkka (**Dat arvá*) lea eahpegrammáhtalaš, maid násti (*) dás mearkkaša. Gávdno dattege dakkár dadjanvuohki go (i).

(i) *Muhtii olu muohhtagiid*.

Minimalismmas jurddašuvvo, ahte VP vuolde mearriduvvojit visot temáhtalaš rollat.

Jurddašuvvo ahte leksikála gihpuid lassin (namalassii VP, NP, AP, PP)¹⁵ gávdnojit funkšunála gihput, main leat visses doaimmat. Juohke cealkagis lea danin funkšunála gihppu, mas áigi boahtá ovdan, namalassii TP¹⁶. Ollislaš gihppu lea CP¹⁷. CP:s mearriduvvo makkár cealkka lea, jus lea jearaldatcealkka, gohččuncealkka, jna., dahje jus lea oalgecealkka dego (23).

(23) [_{CP} ahte [_{TP} Ánne viežžá girjjiid]]

Jearaldat lea makkár struktuvra lea CP ja VP gaskkas, ja CP ja TP gaskkas. Jus váldá vuhtii funkšunála gihpuid, de oažžu dakkár hierarkiija davvisámegielas go (24).

(24) CP > TP > VP

3.4.1 vP ja VP

Minimalismmas jurddašuvvo, ahte vearbagihpus lea VP bajábealde vP, mas lea v oaivi ja dat lea ng. gehppes vearba (eng. *light verb*), masa vearba (V) loktana (vrd. Chomsky 1995: 315–316). Subjeavtta posišuvdna lea [Spes, v], dalle go subjeavttas lea temáhtalaš rolla **ageanta**.

3.4.2 Struktuvra vP bajábealde

Subjeavtta vuodđoposišuvdna lea vP spesifikáhtor [Spes, v], jus vearba lea juohkán dasa temáhtalaš rolla **ageanta**, muhto sirdása/loktana TP spesifikáhtorii, gos subjeavtta nominatiivva kásus dárkkistuvvo (25).¹⁸ T oaivvis lea áddehahtti áiggi

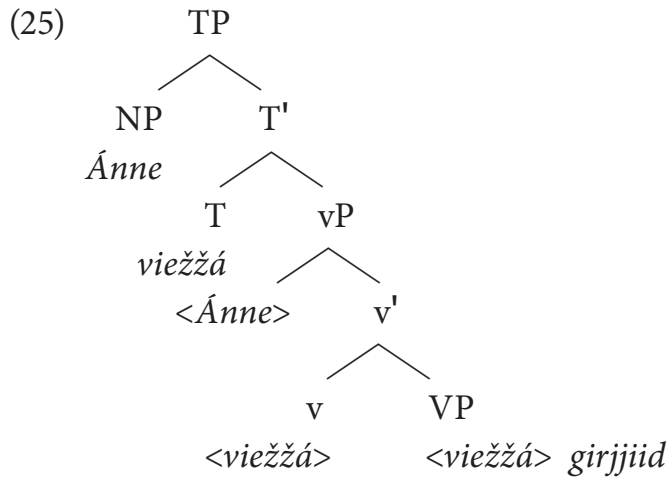
15 VP (vearbagihppu), NP (nomengihppu), AP (adjektiivva- dahje advearbagihppu), PP (post-dahje preposišuvdnagihppu).

16 TP lea eng. *tense phrase* (áiggi gihppu).

17 CP lea eng. *complementizer phrase*.

18 Merkenvuohki ruođuiguin <Ánne> mearkkaša ahte dat lea konstitueantta vuolggasadji, ja ahte dasa lea báhcán oaidnemeahtun kopiija.

sárggus omd. [pres] ja áddemeahttun kásussárggus [ucase: nom]¹⁹ ja gievrras uN (merkejuvvo uN*), mii mearkkaša ahte subjeakta ferte loktanit TP spesifikáhtorii. T oaivvi uN* lávejit gohčodit gievrras EPP²⁰ sárggusin.

Cealkagis leat funkšunála gihput TP ja vP gaskkas. Funkšunála gihpuin ii leat mearkkašupmi temáhtalaš rollaide, muhto leat dárbbášlaččat sárgosiid dárkkisteame dihte. Dakkár cealkagis go (26) ja (27) leat funkšunála gihput TP ja vP gaskkas, namalassii perfeakta gihppu (PerfP) ja progressiiva gihppu (ProgP).

(26) $[_{TP} \text{Son } [_{\text{PerfP}} [_{\text{Aux}} \text{lea}] [_{\text{vP}} \text{vuolgán}]]]$.

(27) $[_{TP} \text{Son } [_{\text{ProgP}} [_{\text{Aux}} \text{lea}] [_{\text{vP}} \text{vuolgime}]]]$.

Váldovearba, mii lea vP vuolde, ii sáhte loktanit T oaivái (gos áigi dárkkistuvvo), danin go T geassá lusas lagamus verbála sárgosa, nu ahte lea Aux, mii loktana T oaivái ja áiggi sárgosat sáhttet dárkkistuvvot. Perfeavtta ja progressiivva gihpuid ortnet (TP ja vP gaskkas) lea dakkár: PerfP > ProgP, nu ahte oažžu cealkaga dego (28), muhto ii fal (29), jus jietnadettiin ii bija deattu *viehkame*-sátnái.

(28) *Son lea leamaš viehkame.*

(29) **Son lea viehkame leamaš.*

19 *ucase* (áddemeahttun kásussárggus).

20 EPP (*Extended Projection Principle*) lea oanádus, mii leai ovddit teorijjas, muhto lea dal ožžon iežá mearkkašumi.

Cealkagis (30) lea seamma struktuvra dego cealkagis (28), muhto cealkka ii leat dattege grammáhtalaš.

(30) **Son lea vuolgán viehkame.*

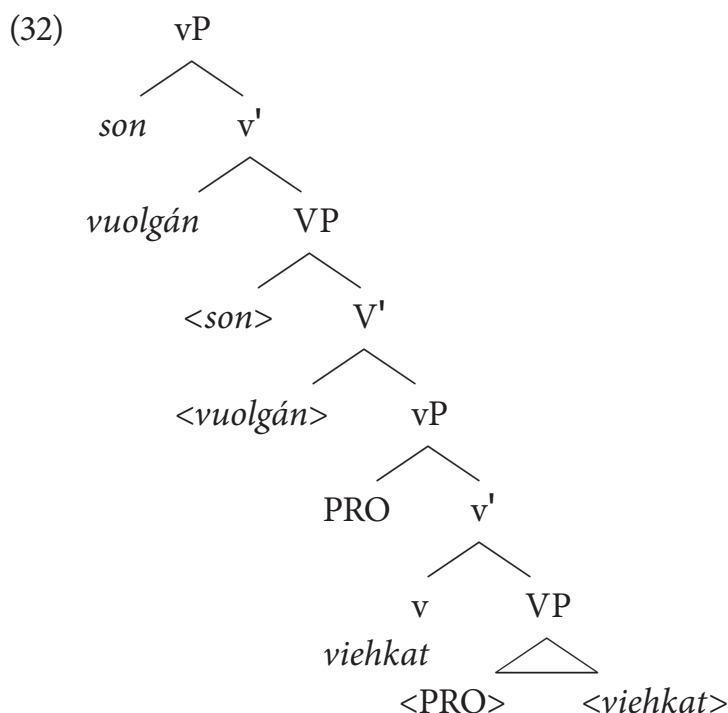
Davvisámegielas vállje veahkkevearba (Aux) komplemeantan vearbba mas lea perfeakta partisihippa dahje progressiivva (aktio essiivva) hápmi, ja modála infinitiivva. Temporála veahkkevearba ja modála veahkkevearbba vuodđoposišuvdna ii leat vP vuolde ja danin dat eai juoge temáhtalaš rollaid. Dakkár cealkagis go (30) leat guokte váldovearbba (*vuolgit* ja *viehkat*) ja goappašat juhket ovttá (olgguldás²¹) argumeantta (subjektii) ja danin ii livčče vejolaš cealkka teorijja mielde, mas subjekta lea ožžon guokte sierralágan temáhtalaš rolla, sihke *vuolgit*-vearbba ja *viehkat*-vearbba. Muhto cealkka (31), mas leat guokte váldovearbba, ii leat beare vejolaš, muhto maid hui dábálaš.

(31) *Son lea vuolgán viehkat.*

Gávdnojit modála veahkkevearbbaid lassin maid muhtin (ráddjejuvvon mearri) vearbba davvisámegielas, mat válljejit vearbba mas lea infinitiivva hápmi (*álgit*, *geahččalit*, *vuolgit*,...) komplemeantan (vrd. Magga 1982). Mon gohčodan daid VI-vearban. Dakkár cealkagiin lea iežá struktuvra go cealkagiin mas lea modála vearba.

Cealkagiin main lea VI-vearba leat guokte vP, nu ahte struktuvra lea dego cealkagis (32). Struktuvrras lea de guokte subjektta posišuvnna [Spes, v]. Vearba *vuolgit* juohká temáhtalaš rolla dan bajit [Spes, v] konstituentii ja *viehkat* dan vuolit. Teorijja mielde ii leat vejolaš juohkit eanet go ovttá temáhtalaš rolla juohke konstituentii ja konstituenta ii sáhte oažžut go ovttá temáhtalaš rolla. Dan vuolit [Spes, v] sajis lea guoros subjekta, mii láve gohčoduvvot PRO, ja dat oažžu dan vuolit vearbba temáhtalaš rolla.

21 Olgguldás argumeanta lea spesifikáhtora posišuvnna X-bar-vuogádagas.

3.4.3 Passiivva cealkagat

Dego cealkagis (33) boahdá ovdan, de passiiva boahdá davvisámegielas oidnosii morfologalaččat. Passiivva geažus *-uvvo-*, dego sánis *suddaduvvot*, čájeha passiivva mearkkašumi.²² Seamma ládje dego perfeakta ja progressiivva cealkagiin lea passiivva cealkagiin sierra projekšuvdna (PassP) ja jearaldat lea makkár posišuvdna das lea.

(33) *Muohta lea suddaduvvon.*

Passiivva vearbba lea áddemeahttun sárggus (uPass) mii ferte dárkkistuvvot ja seamma ládje go T oaivi geasuha lagamus vearbba, de Pass (oaivi) maiddá geasuha lagamus vearbba ja dakkár cealkka go (33) duodašta gos struktuvrras PassP lea, namalassii Aux ja vP gaskkas. Jus PassP livččii Aux bajábealde de livččii veahkkevearba ožžon passiivva hámi, muhto nu ii leat. Ii modála veahkkevearba ge sáhte oažžut passiivva hámi, ja lea maid struktuvrras bajábealde PassP ja danin lea (34) eahpegrammáhtalaš.

²² Muhtin vearbbaht sáhttet maid oažžut ng. oanehis passiivva, dego *daddjot* (vrd. *daddjojuvvot*).

(34) **Muohta sáhttojuvvo suddaduvvot/suddat.*

Projekšuvnnaid hierarkii ja lea danin dego (35) ja dat lea maid čilgehus dasa, manin veahkkevearbbat ja modála vearbbat eai sáhte oažžut passiivva hámi.

(35) CP > TP > PerfP > ModP > PassP > vP > VP

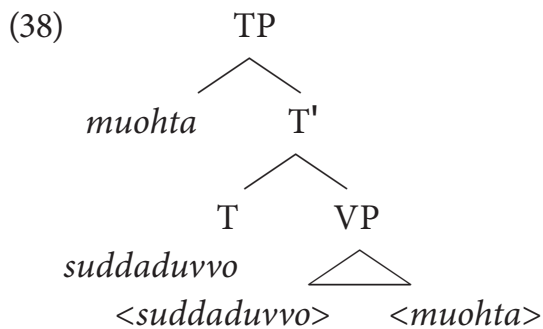
Johan Turi teavsttas lea maid dakkár cealkka go (36). Modála vearba *fertet* orru Turii doaibmame seamma ládje go VI-vearba.

(36) *Muohta fertejuvvo suddaduvvot.*

Passiivva cealkagis ii boađe ovdan dahkki (ageanta), ii ge sáhte ge boahit ovdan ja danin ii leat dakkár cealkka go (37) vejolaš, jus *son* lea ageanta.

(37) *Muohta suddaduvvui *sus/*sutnje/*suinna.*

Passiivva vearba juohká temáhtalaš rolla (čuozaht) su argumentii, muhto dat konstitueanta ferte sirdásit subjeavtta posišuvdnii (go sámegealas lea gievrass EPP sárggus), gos sárgosat dárkkistuvvojit ja struktuvra lea dego (38).

3.4.4 Negašuvdna

Negašuvdna (davvi)sámegealas boahdá ovdan sierra vearbba, ng. biehttanvearbba, ja das leat seamma phi-sárgosat go subjeavttas, muhto eai iežá sárgosat. Biehttanvearbba ii boađe ovdan áigi ii ge modus. Sihke áigi ja modus bohtet ovdan vearbba, mii čuoovu biehttanvearbba, (39) ja (40).

- (39) *Ikte ii muohtán.*
 (40) *Jus in livčče vuolgán ihttín ...*

Biehttalancealkaga struktuvra lea dego (41) ja dalle oažžu cealkaga dego (42). Cealkka (43) lea eahpegrammáhtalaš, go (pronomen)subjeakta boahdá ovdal biehttalanvearbba.

- (41) CP > NegP > TP
 (42) *Mon dieđán* [_{CP} *ahte* [_{NegP} *ii*] [_{TP} *giige beassan sisa*]]
 (43) **Mon dieđán ahte giige ii beassan sisa.*

4 Sierralágán vearbaid posišuvdna Johan Turi gielas

4.1 Vearbaid siskkáldas ortnet cealkagis

Juohke (finihitta) cealkagis lea váldovearba, mii lea bákkolaš, ja de vel lassin sáhttet leat veahkkevearbbat, mat eai leat bákkolaččat. Gávdnojit de vel finihitta cealkagat, main lea kopula (*leat*) ja main ii leat váldovearba. Vearbbaid váldo-ortnet cealkagis (nu got boahdá ovdan hierarkiijas (35) dás badjelis) lea dego (44).

- (44) (Neg) > (Aux) > (Mod) > V

Temporála veahkkevearba gullá juogo perfeavtta gihppui (PerfP) dahje progres-siivva gihppui (ProgP). Oktiibuot leat materiálas duhát cealkaga, ja dain leat sullii 35 %, main lea váldovearbba lassin okta veahkkevearba (dahje eanet), badjelaš 40 %, main lea dušše váldovearba, ja sullii 25 %, main lea kopula (*leat*) ja main de ii leat váldovearba. Cealkagiid oassi main lea Neg, Aux ja Mod lea nu dego boahdá ovdan dás vuollelis (45). Muhtin cealkagiin lea eanet go okta veahkkevearba ja danin lohku šaddá eanet go 35 %.

- (45) Cealkagat main lea Neg 10 %
 Cealkagat main lea Aux 14 %
 Cealkagat main lea Mod²³ 15 %

23 Dán joavkkus leat maid mielde VI-vearbbat.

4.1.1 Cealkagat main lea Neg

Dán materiálas ii leat go okta ovdamearka, gos leat váldovearbba lassin golbma veahkkevearbba, namalassii Neg, Aux ja Mod (46).

- (46) *Ja gal muhtumat leat jápmán johtolagaid ala nai, **eai** ge dat **leat astan daid ohcat** – ...*

Eai leat go jur moadde cealkaga (vuollelis 1 %) mas leat biehttanvearba (Neg), veahkkevearba (Aux) ja váldovearba, dakkár go ovdamearka (47).

- (47) *Dás leat juohkelágáš muitalusat, muhto ii leat vissis lea go jur njuolga, go **eai leat čállojuvvon**.*

Dán materiálas leat lagabui 30 cealkaga (vuollelis 3 %), mas lea biehttanvearba, modála vearba ja váldovearba, dakkár go (48).

- (48) *De sámit álget rátkkašit dakkár biirriin, gos **ii soaba johtit** ovttas, ...*

Juohke cealkagis, mas lea biehttanvearba (10 % materiálas), boahdá álo biehttanvearba (Neg) vuosttamušžan vearbaid gaskkas. Moatti cealkagis boahdá váldovearba ovdalis modála vearbba, dego (49) ja (50).

- (49) *... ja de lea goansta ahte **ii čuohppat nábi galgga**, ...*
(50) *Dal **eai** šahten guliid **bivdit** olu **astan**, muhto juohkehaš álgá gottiid **bivdit**.*

4.1.2 Cealkagat main lea Aux

Cealkagat main leat Aux, Mod ja V leat oktiibuot vuollelis 1 %, omd. dego (51). Visot cealkagiin lea sátnortnet Aux > Mod > V.

- (51) *Ja dalle **leat** juo vuohččan sápmelaččat **álgán uvhret** siiddiide, vai ožžot eanet gottiid alcceset dahje vai lassána eallu.*

Sullii 13 % cealkagiin leat Aux ja V, dego omd. (52), mii lea perfeakta cealkka, ja (53), mii lea progressiivva cealkka.

(52) *Go mánát **leat šaddan** dan muddui...*

(53) *Lea gal surgat muhtun áigge, go **leat** duoddariin **orrume** čoaskima áigge.*

Ii leat go okta cealkka, mas lea iežá sátneortnet go Aux > (Mod) > V ja dat lea (54), mas lea sátneortnet nuppe ládje.

(54) *Gal dat lea dáhpáhuvvan nu nai, ahte **galbmon lea** jámas boazoreainnár čakčageasis, ...*

4.1.3 Cealkagat main lea Mod

Dán materiálas leat sullii 11 % dakkár cealkagat, main eai leat iežá veahkkevearbbat váldovearbbba lassin go Mod, dakkár go (55).

(55) *... muhto go **galgá** visot **čállit**, de **ferte čállit** visot fasttiid – ja čábbáid ...*

Visot cealkagiin lea sátneortnet Mod > V.

4.1.4 Vearbbaid sátneortnet – čoahkkáigeassu

Dát materiála čájeha bures makkár lea váldosátneortnet sierralágán vearbbaid gaskkas Johan Turi girjjis *Muitalus sámiid birra*, namalassii (Neg) > (Aux) > (Mod) > V. Goase visot cealkagat čuvvot vuodđominstara. Eai leat go jur moadde erohusa vuodđominstara ektui ja dat giedahallojuvvojit dás vuollelis (4.4).

4.2 Passiivva cealkagat

Materiálas leat 5 % passiivva cealkagat. Moatti passiivva cealkagis leat sihke biehttanvearba ja veahkkevearba váldovearbbba lassin, omd. (56).

(56) *... muhto ii leat vissis lea go jur njuolga, go **eai leat čállojuvvon** ...*

Goalmmát oassi (sullii 33 %) passiivva cealkagiin dán materiálas lea váldovearbbba lassin maid veahkkevearba (Aux) dego omd. (57) ja leat maiddá moadde passiivva cealkaga, main lea Mod veahkkevearban dego cealkagis (58).

(57) ... ja *dasa leat biddjojuvvon mánggafearggat helmmot ja silbaboalut*, ...

(58) ... ja *de šaddá mánná biddjojuvvot báhkka geađggi ala*, ...

Materiálas lea maid ovdamearka go cealkagis lea VI-vearba, mii maiddá oažžu passiivva hámi nugo váldovearba (59).

(59) ... *galgá geahččaluvvot bivdojuvvot heagga* - ...

Passiivva cealkagat čuvvot maiddá dan struktuvrra go badjelis (3.4.3) lea evttohuvvon. Ii leat go okta ovdamearka mii ii čuovo minstara, namalassii (60).

(60) *Ja de álget fas rátkit seammáládje go vuosttaš b[eaiivvi]: čuldet nuppit vuohččan, ja go lea unnon eallu – dat bihtta mii lea searvelahkki – de álgojuvvo guovtte guovllus čuoldit ja de šaddá gaskii dat searvebinná ealus.*

4.3 Subjeavtta ja objeavtta posišuvnnat vearbaid ektui

Cealkaga (CP ja TP) vuodđominsttar, mii 3. čuoggá vuolde lea ovddiduvvon čájeha visses cealkkalahtuid (konstítueanttaid) vuodđoposišuvnnaid ja got dat sáhttet oažžut iežá posišuvnnaid go lea ovttastahttin dahje sirdin jearaldahkan. Dán materiálas leat sullii 28 % dakkár cealkagat, main ii leat oinnolaš subjeakta, mii láve gohčoduvvot **pro** (unna pro). Sárgosiid dárkkisteami dáfus leat pro:s seamma sárgosat go finihtta vearbba, ja ferte leat dakkár posišuvnnas gos dárkkisteapmi lea vejolaš.

4.3.1 Subjeavttaid ja vearbaid posišuvdna

Dakkár cealkagat main ii leat oinnolaš subjeakta (**pro**) leat oba olu, sullii 28 % visot cealkagiin materiálas leat dakkárat. Ja veahá vuollelis 20 % dain leat cealka-

gat main lea Neg, omd. (61). Vástideaddji logut leat vuollelis 20 % cealkagat, main lea Aux ja sullii 25 %, main lea Mod.

(61) *Ja boares áiggis (pro) **eai leat atnán** gárddiid, ...*

Dán artihkkalis ii guorahallojuvvo makkár konteavsttas pro lea, danin go dat dávjá lea konteavsttas gos subjeakta lea oinnolaš ovddit cealkagiin, dahje das lea generalaš mearkkašupmi, omd. (62).

(62) *De **sámit**_i álget rátkkašit dakkár biirriin, gos **pro**_{Gen} ii soaba johtit ovttas, dakkár biirriin, gos lea viđa dahje gávccii duháha árvosaš eallu. Ja boares áiggis **pro**_i eai leat atnán gárddiid, muhto dušše jalges dievás leat **sii**_i rátkán,*

Lea dasto 72 % visot cealkagiin main lea oinnolaš subjeakta. Jearaldat lea jus subjeavtta posišuvdna, mii lea TP spesifikáhtor, nugo hierarkiijas (35) boahotá ovdan ja mii dás geardduhuvvo (63) lea seammalágán go materiálas.

(63) CP > TP > PerfP > ModP > PassP > vP > VP

Cealkagiin, main lea oinnolaš subjeakta ja maddá Neg ja V, de boahotá subjeakta gurutbealde Neg sullii 24 % cealkagiin, omd. (64).

(64) *Ja **son ii dahkan** maidege dan jagi, ...*

Eanas cealkagiin (76 %) lea subjeakta olgešbealde Neg, omd. (65) ja (66).

(65) *Ja **eai sii** dalle **atnán** gáfiid eai ge jáfuid ...*

(66) *... vai **eai beasa beahhtit** juohke sajis **gávpeolbmot ja láddelaččat**, ...*

Oba materiálas lea 50 % dakkár cealkagat main lea váldovearba mielde. Dain cealkagiin main lea váldovearba leat badjelaš 20 % dakkár cealkagat, main lea Aux. Sátneortnet Aux ja subjeavtta gaskkas lea dain cealkagiin Subj > Aux > (V) sullii 57 % cealkagiin ja Aux > Subj > (V) sullii 43 %, omd. dego cealkagis (67).

(67) ... dalle go **leat ruoššačuđit golgan** ja *goddán sámiid*, ...

Dakkár cealkagiin main leat Aux ja V lea daid gaskkas hierarkiija Aux > V, earret ovtta cealkagis, mas V boahdá ovdal Aux (68).

(68) *Ja dat* **geavvan lea mángga geardde nu**, ...

Cealkagiin main leat Mod ja V lea subjeakta eanas cealkagiin (74 %) gurutbealde Mod struktuvrras, omd. (69).

(69) *Ja de* **sii fertejit orrut ija meahcis** ...

Subjeakta lea olgešbealde Mod njealját oasis cealkagiin (26 %), omd. (70).

(70) ... de **fertejit viegahallat nuppit nai**, ...

4.3.2 Objavttaid ja vearbaid posišuvdna

Sullii 18 % visot cealkagiin oba materiálas lea objeakta, namalassii dakkár komplemeanta mas lea akkusatiivva hápmi. Dain leat sullii 15 %, main lea Neg. Sátneortnet Neg ja objavtta gaskkas lea goase álo Neg > Obj. Moatti cealkagis lea objeakta gurutbealde Neg ja dat lea dalle go objeakta lea relatiivapronomen, dego (71).

(71) ... **maid eat mii leat gullan ge** ...

Ii leat go okta ovdamearka, go objeakta boahdá gurutbeallái Neg, go objeakta ii leat relatiivapronomen (72).

(72) ... ja **bohccuid ii mairdá oainne**.

Sullii 20 % cealkagiin main lea objeakta, lea Aux oassi cealkagis. Eanas cealkagiin lea sátneortnet Aux > Obj. Moatti cealkagis, go objeakta lea relatiivapronomen, lea objeakta ovdalis Aux. Moatti cealkagis lea objeakta maid ovdalis Aux, vaikko ii leat relatiivapronomen, dego cealkagis (73) ja (74).

(73) ... gosa **gođiid leat dahkame** ...

(74) ... go **máná lea riegádahttán** ...

Cealkagiid oassi main lea Mod (ja objekta) lea sullii 28 %. Eanas dain cealkagiin lea sátnortnet Mod > Obj. Leat dušše moadde cealkaga, main lea iežá sátnortnet, omd. (75).

(75) ... [de] **máná šaddá bahá biebmat** ...

4.4 Bohtosiid dulkon

Dán artihkkalis lea guorahallojuvvon Johan Turi giella, namalassii vearbbaid ortnet ja daid posišuvdna cealkagis. Vuhtii leat maiddá váldojuvvon subjeavtta ja objeavtta posišuvnnat. Analysa vuodđun lea leamaš (generatiivva syntávssa) minimalismma teorijja ja bohtosat leat buohtastahttojuvvon dan teorijja ektui. Davvisámegiela váldosátnortnet lea teorijja čilgenvuogi mielde nugo (76).

(76) CP > TP > PerfP > ProgP > ModP > PassP > vP > VP

Johan Turi girjjis (dan oasis, mii lea leamaš materiálan dán guorahallamii) leat eanas cealkagat ráhkaduvvon seamma struktuvrra mielde go (76). Bohtosat dorjot dán vuodđostruktuvrra ja maiddá ahte T (oaivvis) leat gievrras sárgosat, ja ahte das eai leat dušše áiggi sárgosat muhto maiddá modusa sárgosat, masa cealkka (77) sáhtta leat duodaštussan.

(77) ... *Dušše moadde leat gehččojuvvon, ja jos **livčče** olu gehččojuvvon, de **veajáše** olu dávvirat gávdnot.*

Neg (oaivvis) eai leat go phi-sárgosat (persovdna ja lohku), maid galggašii dárkistit, muhto eai fal áiggi (eai ge modusa), nu ahte Neg posišuvdna ferte danin leat TP bajábealde.²⁴

Jus vearbbaid siskkáldas ortnet Johan Turi gielas goase álo čuovvu hierarkijja, de subjeavtta ja sierralágán vearbbaid gaskkas ortnet ii materiálas čuovo

24 Gč. maiddá Mitchell (2006).

dan ortnega, ii ge objekta ge álo biso váldovearbba olgešbealde, nu got dan vuodđoposišuvdna galggašii leat.

Go lea relatiivva cealkka, de relatiivva pronomen (dahje relatiivva advearba) lea seamma posišuvnnas go *ahte* oalgecealkagis, lea C oaivi, ja danin ii leat (78) vejolaš.

(78) ... *ja dat leat olu dakkárat, *ahte maid eat mii leat gullan ge ...*

Dakkár cealkagat go (70), (73) ja (68), mat dás geardduhuvvojit ((79), (80) ja (81)), eai čuovo vuodđohierarkiija. Cealkagis (79) lea subjekta olgešbealde V, cealkagis (80) lea objekta gurutbealde Aux ja cealkagis (81) lea V gurutbealde Aux.

(79) ... *de fertejit viegahallat nuppit nai, ...*

(80) ... *gosa gođiid leat dahkame ...*

(81) *Ja dat geavvan lea mángga geardde nu, ...*

Dakkár cealkagat eai leat nu dábálaččat dego dát guorahallan čájeha ja dat mii lea dáhpáhuvvan lea, ahte visses konstitueanta deattuhuvvo ja biddjojuvvo ovddimussii dahje goase ovddimussii (vrd. Rizzi 1997). Dakkár deattuheapmi oažžu teorijias sierra projekšuvnna, Foc(us)P, go visses konstitueanta biddjojuvvo cealkaga ovddimussii. Gávdno vel dasa lassin nubbi projekšuvdna CP ja TP gaskkas, mii sáhttá doaibmat ovttas FocP:in ja dat lea Top(ic)P, mii lea konstitueanta mii deattuhuvvo. FocP ii sáhte leat go okta cealkagis, muhto TopP:t sáhttet leat mánga ja danin sáhttá ge oažžut eanet go ovttá konstitueantta man deattuha CP ja TP gaskkas ja sáhttá oažžut dakkár cealkaga go (79), gos Mod ja V leat subjavevttá gurutbealde. Dakkár cealkagis, mas lea FocP dahje TopP ferte soames sátni álo deattuhuvvot jietnadettiin. Davvisámegielas orru TopP gávdnome CP ja vP gaskkas (ii dušše CP ja TP gaskkas), muhto dan ferte boahhtevaš dutkan čielggadit.

Gáldolistu

- ADGER, DAVID 2003: *Core Syntax. A Minimalism Approach*. Oxford: Oxford University Press.
- CHOMSKY, NOAM 1993: A Minimalist Program for Linguistic Theory. – Kenneth Hale – Samuel Jay Keyser (doaim.), *The view from Building 20: Essays in Linguistics in Honour of Sylvain Bromberger* s. 1–52. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- 1995: *The Minimalist Program*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- MAGGA, OLE HENRIK 1982: *Modalverb og infinitiv innen verbalet*. Dieđut 1/1982. [Kautokeino]: Sami instituhtta.
- MITCHELL, ERIKA 2006: The morpho-syntax of the negation and the positions of NegP in the Finno-Ugric languages. – *Lingua* 116: 228–244.
- RIZZI, LUIGI 1997: The Fine Structure of the Left Periphery. – Haegeman, Liliane (doaim.) *Elements of Grammar*, s. 281–337. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- SAMMALLAHTI, PEKKA 1998: *The Saami Languages. An Introduction*. Kárášjohka: Davvi Girji.
- 2005: *Láidehus sámegiela cealkkaoahpa dutkamii*. Kárášjohka: Davvi Girji.
- SVONNI, MIKAEL 2007: Subjeavtta sadji ja finihtta cealkagiid struktuvra davvi-sámegielas. – *Sámi dieđalaš áigečála* 1–2/2007, s. 85–102.
- 2009: *Nordsamisk grammatik*. [Tromsø]: Universitetet i Tromsø.
- 2010: Loahppasánit. – Turi, Johan 2010 (1910): *Muitalus sámiiid birra*, s. 193–198. SÁMIacademica 3. Karasjok: ČálliidLágádus.
- TURI, JOHAN 2010 (1910): *Muitalus sámiiid birra*. SÁMIacademica 3. Karasjok: ČálliidLágádus.

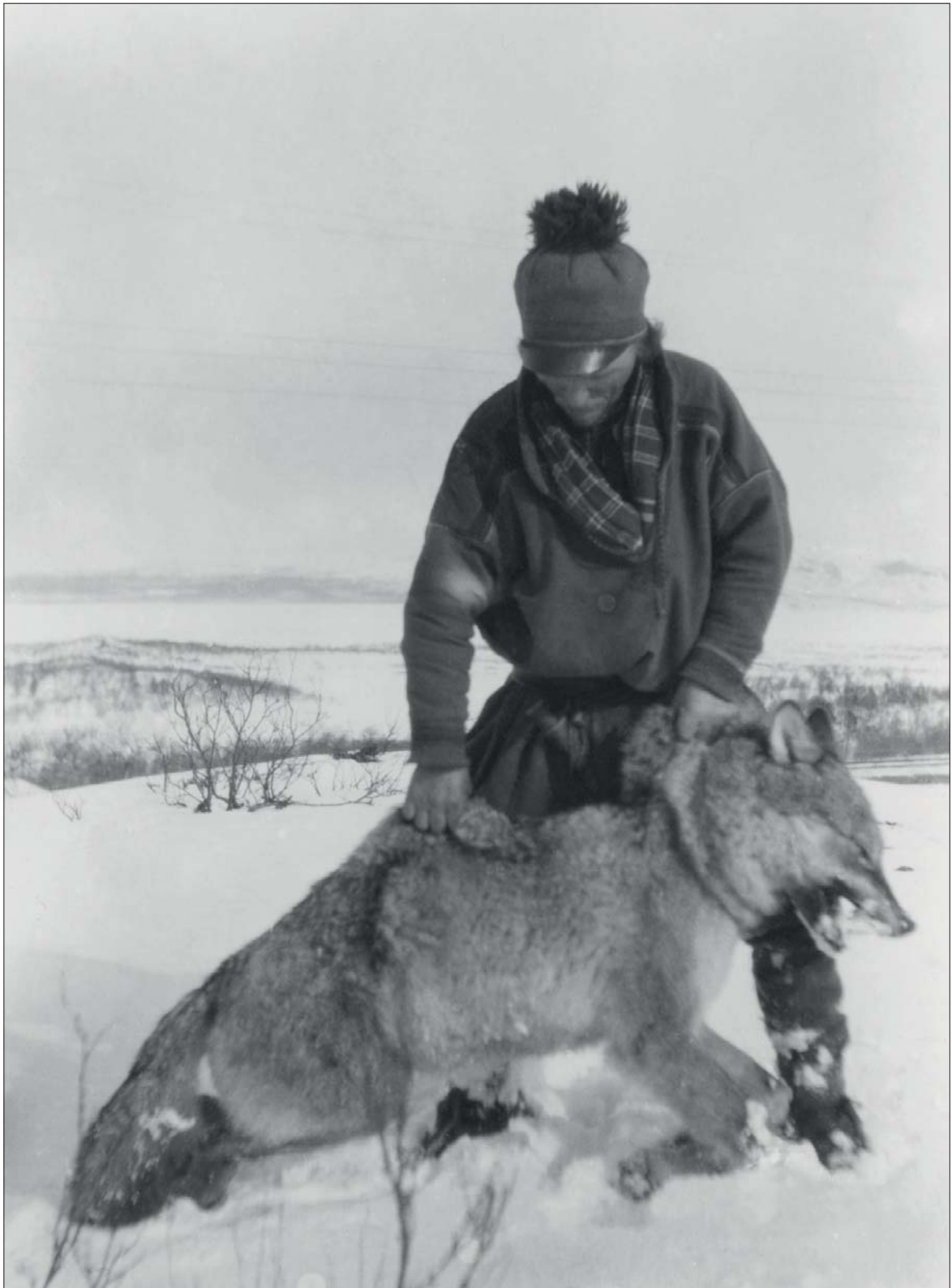
Johan Turi's Language in *Muitalus sámiid birra*: Order and Position of Auxiliaries

Johan Turi's *Muitalus sámiid birra* (An Account of the Sami) first appeared in 1910. It was the first time in history that a Sami person had written a book about the Sami in Sami language. In this article, I analyze the language of Johan Turi in the newly re-edited text of his book, particularly with regard to the order and position of auxiliaries. There are three kinds of auxiliaries in North Sami language, one of which is used in tense phrases (Aux), i.e. *leat* 'to be'. The other two are modals (Mod) and negative auxiliaries (Neg). In contrast to the other two types of auxiliaries, the negative does not inflect for tense. The base structure of a declarative North Sami finite clause is a composition of a main verb (V) and one or more auxiliaries in the hierarchy: Neg > Aux > Mod > V. The auxiliary (Aux) selects for a verb phrase (VP) with the category past participle or progressive, while the modal (Mod) selects for a VP with the category infinitive. The negative auxiliary selects for one category in present tense and another (past participle) in the past tense. My study of the language of *Muitalus* confirms the hierarchy of the base structure of the finite clauses and the selection rules of the complements as well. Turi's text contains relatively few deviations from this pattern, always with pragmatic motivations.

MIKAEL SVONNI

mikael.svonni@uit.no

University of Tromsø

«Turi ja stuorámus gumpe maid son goassige lei goddán. Dat sáddejuvvui Amerihkkii.»
Govvejeaddjin Emilie Demant-Hatt. Nordiska Museet.

Johan Turi čállin

OLE HENRIK MAGGA
Sámi allaskuvla

Álgu

Go Johan Turi¹ čálligođii «Muitalus sámiid birra», de son leai okta vuosttaš sámegielat olmmoš gii galggai báhpira ala bidjat iežas sániid maid ii lean ieš ovdal oaidnán čállojuvvon hámis. Duššefal Lars Hætta ja Anders Bær leigga čállán guhkit čállosiid sámegillii. Aviissain gal, nu go «Nuorttanastes» ja «Sagai Muittalægjes», ledje sámegielagat čálašan sámegillii.

Áiggun geahčadit Johan Turi čállinvuogi dan rájis go Turi čálligođii vuosttaš sániid báhpirii. Geahčadan makkár čállinmearkkaid Turi geavahii álggu rájes ja man dárkilit son nagodii merket giellajietnadagaid ja jietnaterohusaid. Čállinvuohkedoahpaga anán dás nappo áibbas gáržžet, namalassii áddejumis mo sánit čállojuvvojit grafemaiguin. Dan rájes go Turi almmuhii áigumušas reivvestis Emilie Demantii ahte háliidivččii čállit girjji («Jag skriva bok laplivet»), de ii oro Turis leamaš eará áigumuš go merket sániid báhpirii iežas dadjama mielde. Muhto čállojuvvon sátni ii šatta ieš luonddus dego meahci šaddu, ii fal ii oktage bustávva. Dan dihtii fertejedje Turis maid leamaš juogalágán ovdagovat dahje jurdagat das mat bustávid gávdnojit ja mo dat sáhttet ovddastit jietnadagaid ja sániid, okto guhtenai ja ovttas earáiguin. Dakkaviđe go čállá moadde bustáva maŋŋálaga, de šaddá välljet. Dan dihtii addá čállojuvvon teaksta gova das mo čállit lea välljen dakko gokko lea välljenvejolašvuohta. Nu oažžu teaksta hámi. Das vuhtto maid mo sátnehámit ja cealkkahámit leat välljejuvvon. Daid beliid in guorahala. Dás lea sáhka duššefal čállima birra gáržžimus áddejumis.

Turi giella lei dalá Guovdageainnu sámegiella. Turi leai oainnat rávis olmmoš go bearaš jođii oarjjás. Su giellavuodđu leai hui nanus. Duššefal muhtun sániin vuhtto veaháš ođđa giellabirrasa váikkuhus. Turi máhtii suomagiela

1 Goargu *Turi* lea prentejuvvon girjjiin čállon *Turi*, muhto ieš lea dábaláččat čállán *Thuri* ja girkogirjjiis lea maid *Thuuri* (BN: 33).

ja suomagillii son álggus háliidii ge čállit. Muhto go Emilie Demant (Hatt) ii máhttán suomagiela, de bággehalai Turi čállit sámegillii man Emilie leai oahpahallame. Ruotagiela dahje dárogiela Turi ii máhttán fávdnádít. Ná čállá dan birra cuoŋománu 1910: «im mon ibmir ruohda giela jur riekta» (BN: 116).

Dán artihkkala vuodđun lea Turi girji «Boares nauti» man Nils-Aslak Valkeapää lea doaimmahan (BN) ja hui fuolalaččat čállán Turi iežas giehtačállaga mielde. Dasto lean atnán oasi girjjis «Muitalus sámiiid birra», man Mikael Svonni lea čállán mášiinnain giehtačállosa mielde bustávas bustávvi namain «Muidalus koahte barkoit biri» (Turi 2010 (1910)).

Navddán daid čájehit buoremusat Turi čállima dalle go álggii čállit. Ii ge dat orolus rievdan vuosttaš reivve rájes geassemánu 1906 gitta maŋemus reivve rádjái jagi 1934. In leat gal rievdamas suokkardan earenoamážit – dakkár čilgehus orros maŋnelii. Go dás lea eanas sahká jietnadagaid birra, de anán vuodđun dakko gokko dárbbášán Guovdageainnu sámegiela fonologiija nu go ieš dan dovddan ja nu go Pekka Sammallahti lea čilgen máŋgga barggus (Sammallahti 1984; 1999).

Davvisámegiela čállingiella ovdal Johan Turi

Ovdal Turi beivviid leai davvisámegiella čállojuvvon juo goasii 200 jagi. Maŋnil go Nils Andersona dovddus vuosttaš girjjit, ABC-girji ja sálbmagirji, prentejuvvojedje 1619, de prentejuvvojedje oalle olu girjjit 1600-jagiid loahpas Ruotas ja earenomážit 1700-jagiid mielde. Durdnosa báhppa Johannes Tornæus geahččalii ráhkadit oktasaš girjegiela sámii guovlluid čeahpimus dulkkaid vehkiin jagi 1648, mas maiddái davvisámegiella galggai leat vuodđun, muhto dat bargu ii lihkos-tuvvan. Maŋnil sirdásii girjegiela suopmanvuodđu luksa 1740-jagiin ja olles Biibbal prentejuvvui ng. lullisámi girjegiela (*sydlapska bokspråket*) mielde. Lars Levi Læstadius geavahišgođii julevsámegiela girjegiellan 1839 rájes, mii gohčoduvvogođii «goahtesámegiellan» (*kåtalapska*), várra dainna go dat leai olu olbmuide álkit lohkat go ovdalaš čállosat. Muhto go diet čállosat eai lean oktage davvisámegillii, de dat eai ráhkadan ovdagovaid davvisámegiela čállimii eai ge lohkanvieruide.

Álaheaju suohkanbáhppa Morten Lund, gii leai dovddus mišonerejeddji Thomas von Westena bargoguoibmi, almmuhii vuosttaš girjii davvisámegillii jagi 1728, namalassii katekismus-girjii «Doktor Morten Lutter Utza Katekismusaz».

Gos Morten Lund ozai ovdagovaid ja mo son leažžá jurddašan čállingiela ráhkadeami birra, dan eat dieđe. Su čállinvuohki lei oalle girjái. Nubbi eará von Westena bargoguimmiin, Knud Leem, lei davvisámi girjegielá doaimmaláččamus ovddideaddji 1700-jagiin. Jagiid 1752–1774 go lei *Seminarium Lapponicum*-oahppoásahusa jodiheaddjin, almmuhii Leem sihke iežas giella-oahppagirjjiid ja sátnegirjjiid ja dasa lassin jorgalusaid. Maŋŋil Leema beivviid prentejuvvui su stuora sámi-dánskká-láhtengiela sátnegirji jagi 1781. Sihke Lund ja Leem guoraiga bustávveageavaheamis seamma bálgá go Ruotas ledje dahkan, nu ahte soai geavaheigga duššefal bustávaid mat ledje anus láhtengiela ja skandinávalaš gielain dan áiggi. Dasa lassin ferte gal maid deattuhit ahte vaikko Leem lei doaimmalaš almmuhit čállošiid, de ii son ge viggan dahje juo ii máhttán ásahit dakkár čállingiela mas seamma jietnadagat ja sánit álo čállojuvvošedje seamma láhkái (Kemi 1994).

Báhppa Niels Vibe Stockfleth ja professor Jens Andreas Friis doaimmaiga 1800-jagiid davvisámegiela čállingiela ovddideaddjin. Ja soai duođai nákkiiga oazžut olu davvisámiid lohkat sámeigiela. Ii oro olus eahpádus das ahte buot maid Turi leaččai oahppan sámeigiela lohkamis ja čállimis, earenoamážit bustávaid birra, de dat oahppu dáiddii lean vuolgán Stockfletha ja Friisa čállagiin. Leem juo lei gal geavahan bustávveamearkan *d'*, *t'* ja *g'* maiguin lei merken jietnadagaid mat maŋŋil leat čállon *đ*-, *ť*- ja *g*-bustávaiguin (maŋemus lea frikatiivva grafema mii lea nuorttabeali suopmaniin). Dovddus dánskalaš gielladutki Rasmus Rask čálii ieš sámeigiela giellaoahpa jagi 1832 ja son dat aiddo geavahišgođii bustávaid *đ*, *ť* ja *g*.

Stockfleth válddii duođas Raska duostilis árvalusa ja geavahišgođii ii dušše *đ*, *ť*, *g*, *s*, *c* ja *z*, muhto maiddá *š*, *č* ja *ž*.² Rask lei maiddá *š* gii merkii guhkes vokálaid seamma bustávain mii dál adno merket guhkes dahje «čuvges» *a*-jietnadaga. Rask čálii *mánna*, *gácham* (=gáhčan) ja *vúlgí*, muhto dakko ii čuovvolan Stockfleth, muhto čálii *manna* (=mánná) ja *mannat* (=mannat). Friis čuovvui čállinmearkaválljemis Stockfletha ja nu stáđásnuvai ge čállingiella mii lea leamaš anus gitta min beivviide. Eai dušše kristtalaš girjjit prentejuvvon, muhto maiddá almmolaš mearrádusat ja dieđáhusat nu go «Gonagaslaš asatusa addujuvvum 13ad Juli m. 1871, dalveraja birra Guovdagæino giella ja Garasjoga suokan gaskast». Vaikko dáruiduhttin lei juo álgán go Turi bearaš lei ain

2 Bustávveamearkkat *z* ja *ž* ledje earálágánat hámi dáfus (*ʒ* ja *ž*).

Guovdageainnus, de dalle ain lei dárbu oažžut olbmuid ipmirdit almmolaš eiseválddiid gohččumiid ja nu lei bággu atnit sámegiela muhtun muddui. Ja eiseválddiid ráđđádallanvuoigna lei ge mearkkašahtti mieđis sámiiid guovdu ain dakka maŋnelaš 1852 dáhpáhusaid, muhto dat láivvui dađistaga.

Sámegiela čállinvuohki masa Turi sáhtii lean oahpásnuvvan, lei ovde-
mustá Stockfletha čállinvuohki man Stockfleth lei geavahan olu iežas jorgalan
girjjiin 1830-jagiid loahpa rájis. Dat ledje ABC-girji, katekismusat, biibbalhis-
torjá, áltargirji ja olles Ođđa testameanta jagis 1840. Stockfletha girjjiid sáhtá
Turi leat lohkan. Dat ledje áiggisteaset dovdosat ja anus sámiiid gaskkas. Anders
Bær mitala girjjis «Muitalusat» (Hætta – Bær 1958) ahte su eamit Jáhkoš-Ingá
máhtii lohkat olu bajil Stockfletha jorgalan girjjiin go soai leaigga guođoheame
ealu. Friisa čállinvuohki bođii atnui vel eanet go olles Biibbal prentejuvvui jagi
1895 ja «Nuorttanaste» ilbmagođii 1898 rájes. Ohcejoga báhpaguovttos Jaakko
Fellman ja Anders Andelin leigga maid jorgalan girjjiid sámegillii, muhto dat eai
daidán lean dovdosat Guovdageainnus dieid áiggiid.

Turi ieš váidala ahte ii son gul máhte lohkat ii ge čállit dainna go «lohkat jo
čalit im leet ohbahuvom go jur dam mari ahte leem beesam rihbaiđe jo lohkam
lahit eei leet eiike čalim mi lee munje ahkit datnai heeios čalim mi mus lee dam
leem ješ oahpam muhdo sdavala im leet oahbam mi lee bahamus» (BN: 46). Ii Turi
mital mas son leažžá ieš oahppan čállit ja ii leat diehtu makkár čállon girjjiid
dahje aviissaid son dovddai. Turi máhtii lohkat suomagiela ja čállit nai muhtun
muddui nu go «Boares nauti»-girjjis oidno (BN: 71). Dat lea nubbi vuodđu mii
Turi čállinmáhtus lei.

Cealkagat, sánit ja stávvalat

Vaikko Turi ii lean beassan oahppat čállit, de lea su čállin sátnedásis buorre.
Sátnejuohkin lea eanas áibbas riehta. Duššefal muhtomin lea sátnejuohkin imaš
nu go *bigdasi-t* =biktasiid (JT3: 5),³ *lo-avda* (JT3: 6), *m-akset* =máksit (JT3: 3),
ba-rko =bargu (JT3: 5), muhto hui olu sajiid lea su sátnejuohkin stávvalrájiid
mielde: *cuov-kanan* =cuovkanan (JT3: 1), *oai-ne* =oainne (JT3: 7), *koiga-duvo*

3 Turi ovdamearkkat leat čállon kursiivačállagiin. Fonemalaš čállinmearkkat leat čállon guovtti
finju sázu gaskii /.../. Dálá čállinvuogi mielde čállojuvvon sánit leat dábálaččat merkekeahttá,
muhto merkejuvvon <...> go lea leamaš dárbu deattuhit ahte lea čállinvuohki vuodđun.

=goikaduvvo (JT3: 7). Olles sánit leat muhtomin oktii čállon nu go *juohkekuovlos* =juohke guovllus (BN: 272) ja muhtomin fas juhkkovuvvon nu go *boares vuohta* =boarisvuohta (BN: 273). Olles cealkagiid čállá Turi nu ahte hárve boatkana. Oalgecealkagat laktásit lunddolaččat váldocealkagiidda. Dábálaččamusat Turi laktá cealkagiid oktii *ja*-konjunkšuvnnain ja nu šaddet guhkes sátneráiddut ovdal go boahdá gaska. Turi ii geavat gaskamearkkaid, muhto ođđa cealkkaálgu merke muhtomin stuora bustávain. Go Turi stáve boastut, de lea váttis diehtit lea go dat čállinmeattáhus vai čájeha go eahpesihkarvuođa makkár jietnadagat sánis leat: *čalims* =čállimis (BN: 134), *diđoštalt* =diđoštallat (BN: 142), *lávijit* =lávejit (BN: 109), *nieida* =nieida (BN: 111), *biam* =bijan (BN: 133), *bahcm* =báhčan, *bieg* =biegga (BN: 273).

Partihkkaliid oktiičállin sáhtta leat juogo suomagiela čállima váikkuhus dahje sámegiela čállinvuohki: *lavijtge* =lávejit ge (BN: 100), *ike* =ii ge, *kæsaki* =geasa ge, *læko* =lea go, *tarbašako* =dárbbáša go (BN: 80), *dutnjenai* =dutnje nai (BN: 135).

Jietnadagat ja čállinmearkkat

Turi alfabehta eanas bustávamearkkat leat seamma go ruotagielas ja dárogielas. Erohus *i-* ja *j-*bustáva gaskkas ii oro leamen álo čielggas: *bjvtemus* =bivdámuš (BN: 104), *jge dat læt jmaške* =ii ge dat leat imaš ge (BN: 100). Álggu rájes atná juo sihke *æ-* ja *ä-*bustáva merket /ea/-fonema: *læ* =lea (BN: 79), *bäsam* =beasan (BN: 78).

Sámegiela earenoamáš giellajietnadagaid čállimii geavaha Turi dáid mearkkaid: *č:* *čaalom* =čállon (BN: 79), *livčoi* =livččii (BN: 126), *oacot* =oažžut (BN: 101); *š:* *šat* =šat, *duše* =dušše (BN: 168); *đ:* *boadat* =boadát (BN: 80), *sokaidasat* =sogaidasat (BN: 81). *Đ-*geavaheapmi ii leat áibbas stádis, muhtomin čállá maiddá *d:* *oda* =ođđa. Muhtun hárve gearddi čállá Turi /c/-fonema guvttiin bustávain: *vatsa* =vázzá (BN: 190). Turi ii earut *ž* ja *č*, muhto atná duššefal *č-*bustáva. Dasto geavaha maid *c-*bustáva seamma ládje go Friis anii *c-* ja *z-*bustáva, omd. *bohcot* =bohccot ja *baci* =bázii. Ja ii leat ge dárbu atnit *z-* ja *ž-*bustáva dakkár sániin go *bázii* ja *bážii*. Daid sáhtášii liikka bures čállit «báčii» ja «báčii» nu go lullisámegielas čállo *beetsi* ('bázii') ja *vöötji* ('bážii'). Easka go galgá earuhit preaspirerejuvnon affrikáhtaid medijjaaffrikáhtain (omd. *báhčit* : *bážii* ja *oažžut* : *oaččut*),

šaddá dárbu *z-* ja *ž-*bustávaide mat de doibmet gemináhttan seamma ládje go *dd*, *gg* ja *bb*. Dán erohusa nagodii easka Konrad Nielsen čállit čielgasit, muhto go ii geavahan *h-*bustáva nu go dálá čállinvuogis, de fertii dorvvastit Just Qvigstada hutkan «deaddomerkii» (omd. *guod' det* =guoddit).

Sámegiela eará earenoamáš fonemaid čállá Turi ná: /L/-fonema: *kihli* =gihli (BN: 145). /k/- ja /g/-fonemaid merke Turi mángga láhkái: *k: rakai* =rádjai (BN: 116), *di: badiel* =badjel (BN: 113), *ki: rákiai* =rádjai, *lakie* =ládje (BN: 101), *gi: tagiat* =dadjat (BN: 82), *legie* =ledjet (BN: 100), *ti: hatia* =hádja (BN: 113), *satjai* =sadjái (BN: 145), *gj: ragjai* =rádjai (BN: 100) ja *k: sartniðækit* =sárndideaddjit (BN: 111). /ŋ/-fonema ii Turi gielas lean. Fonehtalaččat son merke *ng-*bustávaiguin dakkár sániin go *reengait* =reanggaid (BN: 145).

/g'g/ palataliserejuvvo Guovdageainnus ovdavokálaid ovddabealde ja gahččá oktii /d'd'-/gemináhtain, mii vuhtto Turi čállimis: *likje* =ligge (BN: 116). /ń/-fonema (mii maid ovddasta jietnadagaid mat čállingielas čállojit *ŋ-*bustávain) merke Turi *n*, *ni*, *nii* ja *nj*: *manil* =maŋnil (BN: 113), *niahco* =njáhcu (BN: 113), *niialait* =njá laid (BN: 108). /l'-/fonema merke *li*: *balio* =báljo (BN: 123), *kiliot* =gilljut (BN: 113). Ja várra oaivvilda čuojohis palatála frikatiiva merket *hi* go čállá *boahie* =boahji (BN: 119). Turi atná dávjá *i-*bustáva *j-*jietnadagaid merke-mii: *baias* =bajás (BN: 46), *heeios* =heajos (BN: 46). /t/-fonema čállin lea *t* dahje *tt*: *dutkam* =dutkan (BN: 46), *kettgit* =getkkiid (BN: 46), *hđ: ruohđas* =Ruotas (BN: 118), *đ: rađkašam* =rátkašan (BN: 135). Dat čájeha ahte *t* > *s* -rievdan ii lean vel dáhpáhuvvan Guovdageainnus 1880-jagiin.

Álgokonsonánttat

Bustávaiguin *c*, *č*, *h*, *l*, *m*, *n*, *r*, *s*, *š* ja *v* merke Turi masa álo seamma jietnadaga. Okte lean gávdnan *č-*jietnadaga merkejuvvon digráfain: *djohket* =čohkket (BN: 252). Dakkár go *calit* =čállit (BN: 82) dáidá leat čállinmeattáhus. Klusiillaid čállá Turi juogo *p-*, *t-* ja *k-* dahje *b-*, *d-* ja *g-*čállinmerkkaiguin. Dat molsašuddet oalle friddja, muhto *g-* ii adno nu dávjá go *k-*, ja *b-* ja *d-* orrot adnome dávjjibut go *p-* ja *t-*: *bargat* =bargat, *bohcoit* =bohccuid (JT3: 1), *poaco* =boazu (JT3: 13), *poaris* =boaris (JT3: 9), *kehčēt* =gehččet (JT3: 1), *koarut* =goarrut (JT3: 4), *gierisat* =gierresat (JT3: 3), *dugjot* =duddjot (JT3: 6), *dahkojit* =dahkkojit (JT3: 6), *tugiot* =duddjot (JT3: 4), *tatt* =dat (JT3: 1), *tape* =dáppe (BN: 81). Dán skieivuma

čilgehussan lea dieđus ahte sátnéalggus ii leat fonologalaččat /p/ : /b/, /t/ : /d/ ii ge /k/ : /g/ -opposišuvdna. Ja nubbi čilgehus lea Turi suomagiela čállinmáhttu ja sámegiela čállinmáhttu, mat gilvalebá.

Dát frekveansa orru maid duođašteame ahte Turi leai lohkan sámegiela Friisa ja Stockfletha čállinvugiid mielde nu ahte juogalágan preferánsa lea cieggan.

Seamma láhkái go guovddáškonsonánttaid čállimis, de Turi čállá liikka dávjá *sd-* ja *sb-* go *st-* ja *sp-*: *sboavaime* =spoviime (BN: 114), *sdali* =stáli (BN: 114), *sdopo* =stobu (BN: 135).

Dovddus lea ahte čállingiela <d> daddjojuvvo [ḏ] dihto sátnehámiin dihto sajiin cealkagis, muhto Turi čállá ḏ dakkár sániin nai go *ḏeervan* =dearvan. Nuppe guvlui gis geardduha álgokonsonántta feara makkár sániin, mii addá gova ahte goappašat čállinvuogit leat soaittáhagas: *tte* =de (BN: 121), *ttahkat* =dahkat (BN: 113). Maiddái dakkár čállin go *ijur* =jur (BN: 102) (...*ko ijur dalo kaska...* =go jur dállogaskka) (BN: 102) addá seamma gova, namalassii ahte Turis ii leat álo čielga dovdu mii jietnadagaid goabbá ge lea.

Vokálaguovddáš

Turi earuha bures buot vokálaid maid dan áiggi čállinvugiid merkema mielde leai vejolaš earuhit. Dálá čállinvugiid ektui čuohtá dakkaviđe čalbmái ahte ii earut /a/- ja /aa/-fonemaid. Goappašagaid čállá *a*-grafemain: *barkoit* =bargguid (JT3: 1), *asdet* =astet (JT3: 3), *jaki* =jagi (BN: 79), *šatai* =šattai (BN: 82), *balam* =balan (BN: 82), *vastatusa* =vástádusa (BN: 83), *mahte* =máhte (JT3: 1), *kalvoit* =gálvvuid (JT3: 5). Muhto goitge dáhpáhuvvá muhtomin ahte viggá merket erohusa nu ahte čállá /aa/ guvttiin grafemain: *saamit* =sámit (BN: 79), *čaalam* =čálán (BN: 79), *čaalit* =čállit (BN: 82). Guovttegeardán *a*-čállima ii geavat báljo /aa/-merkemii, muhto goitge guossala muhtomin nuppi guvlui: *naakađat* =nagadat (BN: 111).

Dán merkenuvugi leai Turi eahpitkeahttá váldán suomagiela čállimis mas guhkes vokálat čállojuvvojit guvttiin grafemain, vaikko ieš gal ii nagodan earuhit daid suomagielas. Stockfletha ja Friis eaba earuhan *a*-jietnadagaid mat dálá čállinvuogis čállojuvvojit *a-* ja *á-*bustávaiguin. Dan dihtii orru Turis leamaš oalle dárkilis beallji go lea áican dien erohusa, muhto nuppi bealis son ii nagodan geavahit seamma čállinvuogi álo seamma sánis.

Etymologalaš guhkes ja oanehis *a*-jietnadagaid erohusa merkema vuodđudii Konrad Nielsen giellaoahpastis ja sátnegirjiinis. Guhkkodaterohusa ledje gal geahččalan merket sihke Rasmus Rask, Aukusti Hakkarainen (omd. *váras*, merkejuvvon sázuin), Pedar Jalvi (omd. *čaabesen* =čáppisin) ja Antti Outakoski (*raađđi* =ráđđi, *maatta* =mátta) (Itkonen 1951: 175, 177). Čállinvuohkebarggus 1973–1978 evttohedje Norgga beale davvisámi áirasat dákkár merkema, muhto dasa eai miehtan earát.

Eará oanehis vokálaid go /a/ čállá Turi ovttain bustávain: /i/ čállojuvvo dábálaččat *i: bira* =birra (BN: 204), *im* =in (BN: 204), *kirje* =girji (BN: 204); /u/-jietnadaga čállá fas *u: ruda* =ruđa (BN: 204), *dutnos* =dudnos (BN: 192), *kulat* =gulat (BN: 178). Oanehis /o/-jietnadaga čállá o-bustávain: *dovdat* =dovdat (BN: 192), *kolkat* =golgat (BN: 126), *orot* =orrut (BN: 126). Go čállá sániid *okto* =okto, *okda* =okta o-bustávain, de dat čájeha ahte juoidá leai Turi oahppan dalá čállinvugiin.

Maiddái diftonggaid /ie/ ja /uo/ čállá Turi eanas álo ovttaládje: *nieida* =nieida (BN: 178), *biepmat* =biebmat (BN: 176), *dievdot* =dievddut (JT3: 1); *nuolat* =nuollat (JT3: 5), *vuolkam ruoktot* =vuolggán ruoktot (BN: 178), *duolpa* =duolba (JT3: 9). Muhtomin goitge spiehkkasa: *berkasat* =biergasat, *leekas* =liekkas (BN: 101), *niulka* =njuolga (BN: 176), *-vuoahto* =-vuohta (BN: 121).

/ea/-fonema merken lea oalle girjái: *ælima* =eallima (BN: 80), *beäre* =beare (BN: 82), *håios* =heajos (BN: 82), *keetkit* =geatkkkit (BN: 102), *keečis* =geažis (BN: 81), *keesehan*, *kæsehan* =geasehan (BN: 83), *læam* =lean (BN: 105), *lä* =lea (BN: 78), *käpäsæbot* =geahppaseapput (BN: 80).

Maiddái /oa/-fonema merkemis leat olu variánttat: *boco* =boazu (BN: 79), *hobos* =hoahpus (BN: 81), *boačo* =boazu (BN: 147), *čoaaviai* =čoavjái (JT3: 15). Lea mearkkašahtti man girjái Turi /ea/- ja /oa/-fonemaid čállin lea. Dasa sáhtta leat čilgehussan Čohkkirasa suopmaniid váikkuhus gos daid dadjan muhtomin lea guhkes monoftoŋga.

Guhkes vokálaid /ii/, /ee/, /uu/ ja /oo/ merke Turi ovttain vokálamearkkain: *kefoit* =gefojit (BN: 220), *kettgit* =getkkiid (BN: 46), *muri* =murrin (JT3: 11), *očole* =oččole (BN: 192), *bohtem* =bohten (BN: 104). Guhkimus konsonántaceahki ovdabealde lea dieđus lunddolaš čállit ovttain čállinmearkkain: *merket* =merket (BN: 46). Ovtastávvalsátni *mi* =mii ii čállo goassege mánggain *i*-bustávain, muhto eará ovtastávvalsátnit gal muhtomin: *nuu* =nu, *duu* =du. Maiddái dáikko orru suomagiela čállin leamaš ovdagovvan.

Soggevokálat

Soggevokálaid čállin lea ná:

<a>: *muora* =muorra (JT3: 9), *dahgat* =dahkat (JT3: 3).

<i>: *čuorbi* =čuorbi (JT3: 4), *dili* =dilli (JT3: 5), *kotit* =goddit (JT3: 13), *jođiđetin*, *jođidetin* =jođidettiin (JT3: 5).

<u>: *bargo* =bargu (JT3: 3), *divot* =divvut (JT3: 1), *koarut* =goarrut (JT3: 4).

<á>: *kula* =gullá (JT3: 4), *bælai* =beallái (JT3: 13), *koika* =goiká (JT3: 9). Soaittáhagas čálista Turi *aa* nuppi stávvalis: *sardneolpmaat* =sárdneolbmát.

<e>: *alget* =álget (JT3: 1), *olem* =ollen (JT3: 5), *kahkid* =gáhkket (JT3: 7), *ruvit* =ruvvet (JT3: 11).

<o>: *visot* (JT3: 3), *orot* =orrot (JT3: 5), *valdo* =váldo (JT3: 16), *tugiot*, *dugjoat* =duddjot (JT3: 4).

Etymologalaččat oanehis ja oaniduvvon vokálaid gaskka ii daga Turi erohusa. Turis ii oro leamaš erohus /ii/ ja /ij/ gaskka sokkis: *misit* =misiid (BN: 107), *samiđe* =sámiide (BN: 106). Dat lea dainna go Guovdageainnus leai juo várra /ii/ ja /ij/ gahččagoahtán oktii. Okte čállá gal *jođiđetin*, muhto ovdagovvan dáidá leat suomagiela čállinvuogi guhkes vokálaid čállin. Mihtilmas Guovdageainnu ja viidát oarjjabeali *a*-vokála guhkideapmi ii dieđus vuhtto dábálaččat Turis go son ii oba berošge dakkár guhkideamiin. Muhto muhtumin goitge oidnosta dakkár nai, nu go oarjjabeali soggevokála guhkideapmi: *kosaa* =gosa (BN: 145). Ja guhkin čállá soaittáhagas maid *u*-jietnadaga: *očoom* =oaččun (BN: 82).

Soggevokálat juohkásit oktii buot golbman joavkun Turi čállimis: 1. /a/ ja /aa/, 2. /uu/ ja /o/ ja 3. /ii/, ja /e/. Guđe ge joavkku siste seaguha Turi, muhto ii seagut goassege dien golbma oktii.

Konsonántaguovddáš

Konsonántaguovddášis leat sihke ovttaskajietnadagat ja valjit jietnadatovttastumit maiguin lávejit oahppit rahčat sakka. Turis leat váttut doallat čielgasa erohusain, sihke iešguđiidge molsašuddanráidduid gaskka ja dássemolsašuddan-erohusaid guđege konsonántajoavkku siste. Erohusaid dahket oainnat sihke guhkkodagat ja kvaliteahtat.

Golbma konsonántaguhkkodaga lea váttis sihke merket ja gullat. Dan ii nagot Turi dahkat. Dá leat moadde ovdamearkka mat čájehit dan:

x'x-guhkkodagat: *baso* =basso (BN: 90), *čaalom* =čállon (BN: 79), *olem* =ollen (JT3: 1).

xx-guhkkodagat: *čalem* =čállen (BN:46), *kili* =gillii (BN: 46), *orot* =orrut (BN: 79), *halu* =hállu (BN: 46), *koarot* =goarrut (JT3: 6), *divot* =divvut (JT3: 1).

x-guhkkodat: *dola* =dola (JT3: 6), *bæsa*, *olu* =beasa, *olu* (JT3: 16), *visot* =visot (JT3: 19).

Hárve Turi čállá oanehis konsonánttaid guvttiin bustávain. Eanemus vejolaš-
vuodát ja hástalusat leat xy-ráiddu opposišuvnnaid merkemis. Juo Leema beiv-
viid rájes lea leamaš vierrun earuhit ovttastumiid main lea aspirašuvdna ja
main ii leat, nu go *vuolgi* =vulggii ja *zælke* =cealkke (Leem 1748, siterejuvnon
Bergsland 1952: 45). Turi ii earut dáikko – čállá sihke *jurta* =jurdda (BN: 126)
ja *ertet-* =erttet- (BN: 102). Eanas áiggi atná Turi *k*, *p* ja *t* nubbin oassin dákk-
kár konsonántačohkiin: *jorkal* =jorgal (BN: 132), muhto čállin skiivvoda sakka:
naitalam =náitalan (BN: 78), *naidalam* =náitalan (BN: 46), *muittalam* =muitalan,
muidaljt =muitalit (BN: 91), *soardat* =sorttat (BN: 45).

Dássemolsunerohusaid Turi ii merke, nu go <rd : rdd> ja <rv : rvv>:
jurtaka =jurdaga (BN: 123), *iurtašan* =jurddašan (BN: 78), *tæarvan* =dearvan
(BN: 79), *teervas* =dearvvaš (BN: 80). Dáhpáhuvvá ahte čállá *talvvi* =dálvvi
(BN: 79) ja *daigki* =dáiggi (JT3: 7) mas orru gullan erohusa nominatiivahámis,
muhto dat orru soaittáhatdáhpáhus. Soaittáhat lea maid dakkár merken go
vuollkat =vuolggát (BN: 81).

Go vuosttaš oassin lea *j*-konsonánta, de dan Turi dábálaččat merke *i*-bustá-
vain vokála maŋis Friisa vuogi mielde: *aikit* =áiggiid (BN: 46), muhto maid *räjsot*
=reaissut (BN: 130). Soaittáhagas adno *j*-bustávva: *oajtnam* =oaidnán (BN: 113),
tijpmo =diibmu. Muđui /i/ + /j/ čállo dušše *i*-bustávain: *kido* =giitu (BN: 83), *sita*
(BN: 80). Muhtomin čállá goitge *ii* dahje *ij*: *siita* =siidda, *ik lijko* =it liiko (BN: 111).

Konsonántaguovddáža <hxx> : <hx> -erohusa (nu go *báhppa* : *báhpa*) ja
<zz> : <xx> -erohusa (nu go *gáddi* : *gátti*) ja erohusa dán guovtti ráiddu gaskka lea
váttis leamaš merket gitta Konrad Nielsena beivviid rádjái. Turi geavaha muhto-
min *h*-bustáva *h*-jietnadaga merkemii, muhto go ii daga nu čadat, de seahkána
merken nu go dát ovdamearkkat čájehit:

Tabealla. Muhtun guovddáškonsonánttaid čállin.

hxx	hx	y	zz	xx
<i>mahtit</i> =máhhtit (BN: 81)	<i>mahte</i> =máhte (JT3: 1)	<i>kiedat</i> =giedat (BN: 120)	<i>šatet</i> =šaddet (BN: 81)	<i>boda</i> =botta (JT3: 7)
<i>mahdet</i> =máhhtet (JT3: 1)	<i>mahdali</i> =máhtálii (JT3: 3)	<i>koadi</i> =goađi (JT3: 13)	<i>šata</i> =šaddat (BN: 81)	<i>kadis</i> =gáttis (JT3: 7)
<i>ruotat</i> =ruohttat (BN: 80)	<i>botet</i> =boahtit (BN: 81)	<i>boadat</i> =boadát (BN: 79)	<i>šata</i> =šaddá (BN: 80)	<i>duotar</i> =duottar (BN: 162)
<i>mudo</i> (JT3: 4)	<i>muto</i> =muhto (BN: 81)		<i>šadaba</i> =šaddaba (JT3: 1)	
	<i>sate</i> =sáhte (BN: 81)		<i>koda</i> =goddá (JT3: 13)	
	<i>satali</i> =sáhtálii (BN: 81)		<i>duotari</i> =duoddarii (BN: 162)	
	<i>koahte</i> (JT3: 1)		<i>šadam</i> =šaddan (BN: 46)	
	<i>tietit</i> =diehtit (BN: 80)			
	<i>mudo</i> =muhto (JT3: 4)			

hxx	hx	y	zz	xx
<i>ahkit</i> =ahkit (BN: 46)	<i>lohke, lohge,</i> <i>dahgat</i> =dahkat (JT3: 3)	<i>sakait</i> =ságaidd (BN: 83)	<i>cekiuvo,</i> <i>cekijuvo</i> =ceggejuvvo (JT3: 9)	<i>dakaviđi</i> =dakkaviđe (JT3: 15)
<i>dahkkojit</i> =dahkkojit (JT3: 6)	<i>laka</i> =lahka (BN: 81)	<i>lokai</i> =logai (BN: 81)	<i>cækot</i> =ceaggut (JT3: 9)	<i>dagar</i> =dakkar (JT3: 1)
	<i>vákehitt</i> =veahkehitt (BN: 81)		<i>čukeba</i> =čuggeba (JT3: 15)	<i>liegas-</i> =liekkas- (BN: 121)
	<i>loke</i> =lohke (BN: 80)			
	<i>soakai</i> =soahkáii (JT3: 10)			
<i>oahbasita</i> =oahppá- siidda (BN: 149)	<i>rihbaide</i> =rihpaide (BN: 46)	<i>apu</i> =ábu (BN: 81)	<i>nubi nubai</i> =nubbi nubbái (JT3: 1)	<i>tape</i> =dáppe (BN: 81)
<i>hopo</i> =hoahppu (BN: 81)	<i>oahpahuvom</i> =oahpa- huvvon (BN: 46)	<i>abot</i> =ábut (BN: 147)		<i>kopašin</i> =goappašiin (BN: 80)
<i>oabat</i> =oahppat (BN: 133)	<i>hopos</i> =hoahpus (BN: 81)			
	<i>sopa</i> =soahpá (BN: 81)			

hxx	hx	y	zz	xx
<i>bohcoit</i> =bohccuid (JT3: 1)	<i>niahco</i> =njáhcu (BN: 113)	<i>čacin</i> =čáziin (JT3: 16)	<i>vatsa</i> =vázzá (BN: 190)	
<i>kehčēt</i> =gehččēt (JT3: 1)	<i>davekähči</i> =davve- geahči (BN: 192)	<i>kæčis</i> =geažis (JT3: 15)	<i>očo</i> =ožžo (BN: 155)	<i>očolim</i> =oččolin (BN: 155)
			<i>oččom</i> =ožžon (BN: 192)	<i>oačot</i> =oaččut (JT3: 5)
				<i>oččot</i> =oaččut (BN: 79)

Dás oaidná ahte muhtomin seahkánit masa buot guhkkodagat main lea seamma-sullasaš klusiila omd. sihke <hpp, hp, b, bb> ja <pp>. Mearkkašahtti lea sátni *davalaš* =dábálaš (BN: 46, 132), muhto dat lea dieđus suomagiela loatnasátni (*tavallinen*).

Turi čállá dárkilit dakkár konsonántačoahki main leat golbma oasi: *kalbmot* =galbmot (BN: 82), *kalpmo* =galbmo (BN: 82), *oaitnit* =oaidnit (BN: 80), *oaittnit* =oaidnit (BN: 110), *kæitno* =geaidnu (BN: 107), *kautno* =gávdno (BN: 78), *sævtnjat* =seavdnjat (BN: 82), *sarttno* =sártno (BN: 80).

Klusiilamerken lea girjái konsonántačoahkiin main lea klusiila ja nasála: *ædnam* =eatnan (BN: 46), *eetnami* =eatnamii (BN: 46), *cabmoiuvvo* =cábmojuvvo (JT3: 10), *japman* =jápmán (BN: 81), *tutnje* =dutnje (BN: 79), *attna* =atná (BN: 126), *duttnienai* =dutnjenai (BN: 104), *sudnie* =sutnje (BN: 46).

Muđui ge lea Turi čállin oalle girjái konsonántačoahkiid čállimis: *okdo* =okto (BN: 125), *kuokde* (BN: 102), *okto* =okto (BN: 91), *icktte* =ikte (BN: 129), *čagčat* =čakčat (BN: 119), *mause* =mávsse (BN: 81), *pavčas* =bávččas (BN: 129).

Ravda

Ravdakonsonánttaid merkemis lea eanemus fuomášahtti ahte Turi merke dávjjimusat *đ*-bustávain dálá <d>, mii lea aitto seamma ládje go Erkki Itkonena čállinvuogis: *barkoiđe* =bargguide, *rihbaiđe* =rihpaide, *halidan* =háliidan (BN: 46). Muđui čállá *t* ja *k* dálá <d> ja <g> sadjái: *bivaltit* =bivaldit (BN: 107), *čallakis* =čállagis (BN: 79). Ja dávjá ii gula guhkkodaga dákkoge: *kautnolle* =gávdnole (BN: 83), *ahčassat* =áhččasat (BN: 125), *muitallam* =muitalan (BN: 104). Seamma girjáivuohta *o/u*-čállimis lea go sokkis: *muitalos*, *Muedalus* =muitalus (BN: 46).

Sátneloahppa

Loahppakonsonánttaid čállá Turi eanas Guovdageainnu suopmana mielde, muhto dasa lassin leat mearkkašahtti ovdamearkkat das ahte son orru dovdan Stockfletha ja Friisa čállinvugiid: *vahak* =vahát (BN: 108), *smavip* =smávit (BN: 106), *buoreb* =buoret (BN: 108, 133), *eelip* =eallit (prs. 1. ml., BN: 79), *oaččomko* =oaččun go (BN: 121), *halitam* =háliidan (BN: 79), *lohpedam* =lohpidan (BN: 46), *toivom* =doaivvun (BN: 79), *leem* =lean (BN: 46), *im* =in (BN: 46). Dat sáhttá maid leat Čohkkirasa giela váikkuhus (-*p* ja -*k* sátneloahpain). Dalá Guovdageainnu gielas dáide juo oktiigahččan -*m* ja -*n* ja nu maid -*k*, -*p* ja -*t*.

Turi čállá dávjá duppalkonsonántta sátneloahpaide: *mass* =mas, *dall* =dál, *datt* =dat (BN: 145), *ikk* =it (BN: 110), *elett* =ellet (BN: 145), *tärvass* =dearvaš (BN: 82), *jabmitt* =jápmit (BN: 116). Dan lea váttis čilget, earret ahte dárogielas ja ruotagielas čállojit oanehis vokála maŋis guokte konsonántamearkka. Muhto go Turi ii máhttán dárogieles, de dat ii čilge dán čállima.

Loahpaheapmi

Hámiid válljemis atná Turi dieđusge dalá (ja dálá) Guovdageainnu suopmana málliid nu go omd. konditionála hámiid geavahusas: *kavnali* =gávnnalii (BN: 119), *anali* =análii (BN: 119), *livčo* =livččii (BN: 107). Unnán ođđa giellabiras orru báidnán su giela, earret jur muhtun sániin.

Oktiibuot orru nu ahte Turi vikkai atnit dalá sámegeiela čállinvuogi vuodđun, várra ovddemustá Stockfletha čállinvuogi, muhto dáiddii lean Turi oahpásmuvvan maiddái Friisa čállinvuohká. Ii oro gal muđui dovdomin ahte son livččii bures dovdan omd. Lars Hætta biibbaljorgaleami ii ge namut ge dan, vaikko muitala ahte «muhtumat» sis geat ledje dubmehallan Guovdageainnu stuimmiid dihtii ledje gul jorgalan girjjiid.

Turi čállin ii leat dieđus fonologalaš. Ii dalá davvisámi čállinvuohki ge leat. Eai muđui ge galle čállinvuogi leat fonologalaččat, muhto doibmet liikká. Turi čállinvuohki lea dárkilvuoda dáfus oalle seamma dásis go dalá sámi čállinvuogit ledje, muhto dieđus lei Friisa čállin stáđđáseabbu nu ahte juobe ovttaskas jietnadagat ge čállojuvvojedje sullii seamma láhkái. Vuorrasit olbmot geat ledje lohkan olu Friisa čállima, oaivvildedje iežaset «máhttit» dan čállinvuogi. Dárkilit iskan livččii dáidán čájehan ahte máhttin mávssii sidjiide «máhttit lohkat» ja olu leat ovdamearkkat olbmuid čállimiin ahte sii eai gal máhttán čállit Friisa čállinvuogi. Dan han lei oalle váttis oahppat jura dan dihte go seamma jietnadagat sáhtte čállojuvvot iešguđet láhkai.

Turi čállima lei juo vuosttaš prentemis Vilhelm Thomsen divodan. Thomsen čálii ovdasánis ahte Turi čállinvuohki lei moivvas ja stáđismeahttun («*inkonsekvent og vaklende*», Turi 1910: X). Johan Turi ja Per Turi girjji *Lappish texts* ('Sámi teavsttat') ovdasánis čálii K. B. Wiklund ahte lei veadjemeahttun prentet Johan Turi teavsttaid rievdatkeahtá dainna go Johan Turi čállin lea gul nu váilevaš ahte dárbbáša olu hárjehallat ovdal go dan ádde. Sihke Thomsen ja Wiklund guoskkaheigga oanehaččat muhtumiid Turi čállima dovdomearkkain ja váilliin mat dás leat gieđahallon (Turi 1910: XI; Turi – Turi 1920: 5–6). Turi eahkit Per Turi lea čájehan ahte livččii leamaš vejolaš čállit dárkileappot go Johan Turi. Su stáven lea sakka stáđđáseabbu go Johana ja sániid čállin lea sihke fonehtalaččat ja fonologalaččat dárkileabbu nu go omd. *lijhko* (2 gearddi) =liiko, *lijhkot* =liikot, *luonddu* =luonddu (BN: 42), *njarka* =njárga, *njárkkan* =njárggas, *jalkes* =jalges, *kilkkas* (mánngga gearddi) =gilggas (Turi – Turi 1920: 8, 11). Per Turi moaitá maid Johana čállagiid ja čállá ahte dat gul ledje «nu sæhkasak ...ja vebaš værrut nai» (BN: 43). Wiklund rámpo Per Turi čállima ahte dat lea stáđis ja fonehtalaččat dárkil («*with a pretty consistent orthography ...and a good ear for the phonetical characteristics of the dialect*», Turi – Turi 1920: 7).

Johan Turi čállinvuohki ii leat goassege adnon njuolgut lohkamii. Álggus lei juo «Muitalus sámiid birra» normaliserejuvvon. Ja manjit prentemiin lea čállin-

vuohki leamaš rievdaduvvon dađi mielde go skuvlla dárbbut leat leamaš. Ii leat ge Turi stávenvuohki mii lea dahkan girjji oktan sámegiela oahpahusa vuodđogirjin, muhto girjji sisdoallu – sihke gielalaččat ja dieđuid dihtii. «Muitalus sámiiid birra» lea lohkkjuvvon ja stávejuvvon ja čilgejuvvon grammatihkalaččat eanet go vissa oktage eará sámegiell girji. Nu lea girjji árvu áibbas eará sajis go Turi čállinvuogis. Okta dain lea maid ahte Turi čállosat duođaštit buorebut go mat ge eará gáldut mo Guovdageainnu sámegiella leai 1800-jagiid loahpas. Váikko Turi čállinvuogi sáhhtá moaitit, de dat livččii doaibman geavatlaš gulahallamii dan hámis nai go ieš leai čállán, goit olbmuide geat máhtte seamma sámegiela go son ieš.

Gáldut

Materiála

BN = THURI, JOHAN 1994: *Boares nauti*. Guovdageaidnu: DAT.

JT3 = TURI, JOHAN 2010 (1910): *Muidalus koahte barkoite biri*. Mikael Svonni transkriberen teaksta Johan Turi originála mielde mii lei «Muitalus sámiiid birra» -girjji vuodđun. (Nummarat čujuhit osiide eai ge siidduide.)

Girjjálašvuohta

BERGSLAND, KNUT 1952: Hvordan den nye samiske rettskrivningen ble til. *Sámi ællin* 1 s. 28–50. Oslo: Oslo Sámiid Sær’vi.

HÆTTA, LARS – BÆR, ANDERS 1958: *Mui’talusat*. Studia septentrionalia 7. Oslo: Universitetsforlaget.

ITKONEN, ERKKI 1951: Suomen tunturilapin kirjakielen kehitysvaiheet. – *Virittäjä* 55 s. 169–183.

KEMI, KJELL 1994: *1700-jagiid Leavdnjavuona suopman*. – Vesa Guttorm – Nils Ø. Helander – Kjell Kemi, *Giellačállosat* II s. 33–91. Dieđut 2/1994. Guovdageaidnu: Sámi Instituhtta.

LEEM, KNUD 1748: *En lappisk Grammatica efter den Dialect, som bruges af Field-Lapperne udi Porsanger-Fiorden*. Kiøbenhavn: Gottman Friderich Kisel.

SAMMALLAHTI, PEKKA 1984: The Phonology of the Guovdageaidnu dialect of North Saami: Some Notes. – Bernt Brendemoen – Even Hovdhaugen – Ole Henrik Magga (doaim.), *Riepmočála. Essays in Honour of Knut Bergsland*

Presented on the Occasion of his Seventieth Birthday s. 136–152. Oslo: Novus Forlag.

————— 1999: *Jietnadataohpa vuodđokursa*. Logaldatmáŋggus. Oulu: Oulu universitehta.

TURI, JOHAN 1910: *Muittalus samid birra*. Stockholm: [Hjalmar Lundbohm], Distr.: Nordiska bokhandeln.

TURI, JOHAN OLAFFSON – TURI, PER ASLAKSSON 1920: *Lappish texts*. With the cooperation of K. B. Wiklund. Edited by Emilie Demant-Hatt. Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskabs Skrifter, 7. Række, Historisk og filosofisk Afd. IV.2. København: Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab.

The Orthography of Johan Turi

When Johan Turi became a writer, there were few models for how he should handle the challenge of writing words on paper. Turi himself had never been taught to read or write in school. His main language was Sami as spoken in Guovdageaidnu and he also knew Finnish quite well, but spoke neither Swedish nor Norwegian. Although we do not know exactly what kind of books Turi may have read in Sami, it seems evident that he did not start from scratch. His use of letters and spelling points to the fact that he had some basic knowledge of the translations of N. V. Stockfleth and J. A. Friis.

The words flow quite freely from his pen without much thought of sentence structure or spelling rules. This analysis of his spelling shows that his use of letters and his writing of initial consonants is obviously influenced by both Sami orthography and Finnish spelling rules. In other parts of the words, the spelling is mostly based on his own phonetic analysis and only in the endings do the Sami spelling rules from his time seem to play a certain role. Turi's writing is far from phonological and consistent. It was never read by Sami speaking readers as it was written, but it could have been provided that the reader has some basic familiarity with (western) North Sami.

OLE HENRIK MAGGA

ole-henrik.magga@samiskhs.no

Sámi University College

Johan Turi ruvkestobu (čállinstobu) bálldas ovttas muhtun bargiin ja su gálguin.
Govvejeaddji Emilie Demant-Hatt, 1907. Nordiska Museet.

Johan Turi duddjonmuitalusat ja -vásáhusat

GUNVOR GUTTORM
Sámi allaskuvla

Láidehus

Ja go dál leat viimmat beassan johttát, de lea sin johtán dakkár, ahte herggiid ala biddjojuvvojit visot mii lea, ja mánát nai, unnibut ja stuoribut, ja de sii johtet ráidduiguin, ja eallu lea maiddá lahka (Turi 2010 (1910): 25).

[...] ja mon kale muidam du alo ihko ja bæivet ja vaiko livčom man vaivis ja dam mon ferdem gal muidalit ahte vaimo don gal leat dolvom miel dat ja læ kal ahkit muhtomin ko læm dabe oarbisin bahcam [...] (Turi 1908).

Dáid cealkagiid geavahan láidehussan dán artihkkalii mas suokkardalan moadde Johan Turi duoji ja daid mearkkašumi. Go deaividin dáiguin siterejuvvon cealkagiiguin su girjjis ja su breavain, de oidnen ahte su duojit, mat gávdnojit vuorkkáin, leat dehálaš reaiddut áddet Turi muitalan- ja vásihanmáilmmi. Juohke duojár muitala juoidá iežas dujiin. Vaikko duojit leat anolaččat ja nu gokčet sierra dárbbu, de álo guddet liigemearkkašumi. Dát mearkkašupmi dasto rievddada. Artihkkalis suokkardalan Turi duddjoma ja dujiid dáhpáhussan su eallimis, ja maid de ferte divaštallat sierra oktavuodain. Johan Turi girji *Muitalus sámiiid birra* (Turi 2010 (1910)) leamaš munnje oahpes lohkaš, ja čállošiid lean mánggalágan geahččan- ja vuolggasajiin lohkan. Lean ovdal geavahan Johan Turi girjji go lean govven ja divaštallan duoji iešguđet beliid. Dasa lassin lea maiddá su govvamáilbmi leamaš beroštahtti sihke lassečilgehussan su teavsttaide ja dáiddalaččat. Lean välljen geahččat Johan Turi muitalanmáilmmi su dujiid bokte, dainna geahčastagain ahte Turi lea geavahan mánggalágan lahkoneami iežas muitalusaide, son lea sihke čállán, sárgon ja duddjon. Go deaividin su dujiiguin Nordiska museetis, ja bessen daid doallat, dárkut ja lovttohallat, de šadden sáhkkii Turi duddjomis, ja oaidnigohten oktavuodaid su teavsttaiguin.

Historjjálaččat leat álgoálbmogat vásihan, ahte válđoálbmogiid ovddasteaddjit leat kategoriseren, ávkkástallan dieđuid ja ovddastan álgoálbmogiid duodjedáhpáhusaid oktavuodas, ja geavahan dieđuid alcceseaset buorrin. Muhto jus galgá geahččat dujiid dobbelis go daid kategoriijaid siskkobealde, de ferte diktit duojára boahit oidnosii su mitalusain. Johan Turi namma lea leamaš dan mađe dovddus 1900-logus, ahte lea vejolaš gávdnat su namas dujiid, sáhtta dieđuid ohcat su birra, ja su jurdagiid duddjoma ja eallima birra lea maid vejolaš gávdnat, ja dien láhkai oažžut oidnosii olbmo duoji duohken. Danne geahččalan suokkardallat Turi dujiid ja su duddjoma dan áiggis ja dan eallimis go son lea eallán. Maid háliida gaskkustit iežas dujiiguin? Makkár dieđuid ja mitalusaid guddet su duojit go leat Johan Turi ja su birrasa hálddus ja makkár mitalusaid guddet go leat sirdašuvvan almmolaš ásahussii, Nordiska museetii? Lean dán oasi dulkon makkár jurdagiiguin ja áigumušaiguin lea duddjon, ja dalle lean fuomášumi bidjan guovttelágan giissáide: beassegiisái (NM 0230227) ja lohkegiisái (NM 0222574) maid Johan Turi lea skenken Emilie Demantii (maŋŋil Demant-Hatt)¹, ja nuppi lohkegiisái (NM 0230228). Geavahan guovttelágan lahknanvuogi suokkardallamis, semiotihkalaš ja pragmáhtalaš lahknanvuogi. Suokkardan dihtii su bargguid, lean válljen muhtun dujiid mat leat vurkejuvvon dávvirvuorkái, ja dasa lassin lean geahččan mii lea čállojuvvon dujiid birra. Dasa lassin geavahan Turi girjji *Mitalus sámii birra*, Demant-Hatt girjjiid ja Johan Turi breavaid Emilie Demant-Hattii gáldun lahkonit duodjemearkkašumi (Turi 1908; 1911; 1912; 1914; 2010 (1910); Demant-Hatt 1913; 1983 (1938); 1942). Lean geahččan Turi ja Demant-Hatt breavastallama oažžun dihtii gova das maid Johan Turi áiggui iežas duddjomiin ja manne Emilie Demant-Hatt dingui sus dujiid.

Johan Turi duojit Nordiska museetis

Nordiska museetis Stockholmas vurkejuvvojit Johan Turi duojit, maid sihke Emilie Demant-Hatt lea skenken dávvirvuorkái 1940-logus ja maid dávvirvuorká muđui lea háhkan Turi jápmima maŋŋá su dálus.² Duojit mat leat vurke-

1 Emilie Demant náitalii 1912:s ja válđdii goarggu Demant-Hatt. Artihkkalis geavahan su goargun Demant-Hatt.

2 Johan Turis leat duojit maiddá eará dávvirvuorkkain, nugo Norsk folkemuseumas ja Nationalmuseetis Københámmanis.

juvvon ja maid mun lagabuidda lean geahčadan Nordiska museetis leat earret eará gárit, čálándoasat (liántaskáhppu), njuikun, nállogoahti, boagánoaivvit, mállet (*sjabloner*), niibbit, riššadoassa, giissát ja steampilat. Eai buot dáin dujiin leat Turi namma dahje muorramearka, muhto dávvirvuorkká dieđuid mielde de lea Johan Turi leamaš ovddeš eaiggát. Dávvirvuorkkás leat maiddái duojit nugo gistát, gahpirat, luhkka, stihkágálssohat ja gahperreaska maid dávvirvuorkká dieđuid vuodul Johan Turi lea oamastan, muhto dáid gal jáhkán ahte lea muhtun eará duddjon. Johan Turi čállá girjjistis ahte nissonolbmot dat gorro biktasiid (Turi 2010 (1910): 53).

Emilie Demant-Hatt, dánskalaš dáiddár geas lea miella oahpásmuvvat eará álbmogiidda, boahťá Sápmái ja deaivá Johan Turi 1907:s. Son lea álggu rájes guossin Johan Turis. Dán guossis lea beroštupmi oahpásmuvvat sápmelaččaide ja háliida čuovvut sápmelaččaid muhtun áiggi nu ahte son oahpásmuvvá sámi eallimii. Sus lea etnologalaš beroštupmi, ja maŋnil go čálligoahtá iežas vásáhusaid birra, de son čállá sámi eallima birra oppalaččat. Dat boahťá ovdan su čállošii girjjis *Med lapperne i højjefeldet* (Demant-Hatt 1913) ja kronihkas maid čállá *Politikens* bládis 1938:s (Demant-Hatt 1938). Go čohkke dujiid, de orru geahččamin daid oppalašvuoda. Dán oppalaš gova dujiin gaskkusta maiddái viidáseappot Nordiska museetii. Dávvirvuorkká ge ohcá oppalaš dieđuid sámi kultuvrras. 1944:s skenkkii Emilie Demant-Hatt Johan Turi breavaid Nordiska museetii. Son čálii Ernst Mankerii geainna lei gulahallan ahte son doaivu ahte breavat sáhttet muitalit veaháš Johan Turi birra ja ahte vuordá maid gullat makkár árvu lea breavain (Demant-Hatt 1944). Jurdda orru leamaš breava mielde ahte Nordiska museet galgai almmuhit daid. Johan Turi breavain lea vejolaš lohkat, makkár jurdagat leat sus su duddjomis. Dás sáhtta maiddái lohkat makkár dujiid lea Johan Turi duođai ieš duddjon, nugo niibbiid, njuikuma, gáriid. Breavain boahťá oidnosii ahte son muhtun dujiid duddjui vuovdima dihtii, ja nu lei duddjon sutnje dienas. Dasto lea sus maid beroštupmi dujiid bokte muitalit mo sámi eallin lea, nu ahte duddjon šaddá joatkkan girjeprošektii. Dasa lassin muitala dujiiguin makkár olmmoš Johan Turi lea ja mo son lea hárvánan geavahit dujiid muitalanreaidun.

Dujiid mearkkašupmi anus ja gulahallamis

Oainnán semiotihka vuogas lahkonanvuohkin go divaštallá dujiid main lea dihto vuolggasadji, muhto mat sirdašuvvet iešguđet oktavuodain. Umberto Eco (1997 (1971): 281) deattuha, ahte semiotihkka geahččá ja gávdná mearkkaid doaimmain mat leat čadnon sosiálalaš eallimii. Semiotihkalaš lahkoneamis lea dávviriin mearkkašupmi (meinnet) mii manná guhkkelii go dávvira geavaheapmi. Vaikko muhtun dávviris leage geavahus mearrideaddji ja váldokoda, de sáhtá dattege doaimma geahččat gulahallama oktavuodas, nugo Eco čujuha. Ja dasa lassin, go geahččá dávvira doaimma, de sáhtá gávdnat ođđa doaibmavejolašvuodaid dávviriin. Nugo ádden Eco, de olbmo vuosttaš vásáhus muhtun dávviriin hukse dávvira idea. Dán son gohčoda modeallan dahje ráhkadussan (struktuvran), mii vuos lea abstrákta jurdda. Go de deaivida sullasaš dávviriin, de muitá olmmoš dávvira jurdaga ja dalle lea dát diehtu kodejuvvon ráhkadus (Eco 1997 (1971): 283). Vaikko velá ii leat sosiálalaš dásis, de lea kodejuvvon ovttaskas olbmo dásis ja dan gaskkusta alccesis jienajávohaga. Omd. go geavaha bastte fidnet borramuša njálbmái, de duohtandahká bastte geavaheami, muhto ovttatmanu go dadjá ahte bastte galgá ovddidit bastte borrandoaimea, de gaskkusta doaimma (Eco 1997 (1971): 284). Nu ahte bastte gaskkusta doaimma, vaikko ii geavahuvvo justa dasa.

Go Leeds-Hurwitz (1993: 127–151) fas geahččá maid dávvirat gaskkustit, de oaidná songe ahte buot dávviriin lea mearkkašupmi ja nu dat doibmet olmmošlaš gulahallangaskaoapmin. Go dávvir sirdása duojáris geavaheaddjái dahje geahččái, de rivdet meinnegat mángga anu, árvvu ja sosiálalaš árvvu gaska (Leeds-Hurwitz 1993: 128). Geahččit ja geavaheaddjit bidjet iežaset áddejumi dasa. Dalle lea gaskkusteamis ja gulahallamis sáhka. Okta lea ahte mii diehtit ahte giisá lea vurkkodandávvir, muhto dat guoddá mearkkašumiid mat leat dobbelis anu ja dat gaskkustuvvojit sosiálalaš gulahallamis. Mearkkašumit fertejit dattege leat áddehahtti ja vejolaččat fáhtet. Leeds-Hurwitz čállá ahte meinnega gaskkusteamis lea olbmuid gaskasaš, ja omd. biktasat, dávvirat, lihkastagat leat dehálaš symbolan gaskkusteamis (Leeds-Hurwitz 1993: xv). Son gohčoda earret eará dávviriid sosiálalaš kodan. Juohke kultuvrras leat sosiálalaš kodat mat sirdašuvvet ja rivdet, ja go dávviriid dárkilit guorahallá ja árvvoštallá, de lea vejolaš geahččat mo ođđa meinnegat lasihuvvojit.

Meinnega ii sáhte dušše ohcát dávviris, muhto das mo olbmot daid geavahit reaidun guoddit sierra sisdoalu. Duojit, maid Johan Turi lea duddjon ja mat

loahpas leat gártan dávvirvuorkkáide, guddet dasto mánggalágan mitalusaid, ja nu sáhttet guoddit vaikko makkár iešguđetlágan meinnegiid. Nu guhká go dávvirat ledje su iežas hálddus ja dain lei mearkkašupmi birrasii gos ieš elii, de ledje dujiin sosiálalaš čanastagat ja mearkkat mat ledje áddehahtti dan birrasii.

Turis leat guovttelágan giissát main mu áddejumi mielde leat guovttelágan mitalusat. Go geahččá giissáid mearkan sosiálalaš oktavuodain, de ferte sakka eanet sirdit oktavuhtii, báikái ja olmmošlaš oktavuodáide mas duojit leat leamaš. Bengt Molander geavaha doahpaga *giehtačeahppi* (ruoŋtagillii: *kunniga praktiker*) olbmos gii lea oahppan bargama bokte, ja go ieš šaddá gaskkusteaddjin, de čájeha fas earáide (Molander 1996: 189–190). Turi lea eallilan olmmoš ja lea hárvánan bargama bokte čilget ja govvet buot eallima beliid, muhto nugo ieš čállá iežas girjjis, de ii buot háviid leat álki sániiguin čilget. Sus lea dan áiggis go son dovddiida Demant-Hattii áigumuš čállit girjji sámiid birra, ja nu veahkeha Demant-Hatt Turi dan ollašuvvat. Johan Turi háliida mitalit mo sápmelaš oaidná áššiid (Turi 2010 (1910): 11), ja sus lea sápmelaš vuolggasadji mitalusii. Gárvves duoji geavahit ovdamearkan go galgá gaskkustit juoidá nubbái lea leamaš dárbbášlaš reaidu giehtačeahppái Johan Turii.

Dasto sáhttá su dujiid bokte ja dan maid lohka su breavain dulkot mo Turi mitala su oktavuoda birra dán dánkalaš dáiddárii ja guossái gii šaddá eanet ja eanet oasálaš Turi eallimis. Turi ii doalat gaskka guossái, muhto son lea hui persovnnalaš, ja go oamasta dujiid sutnje, de leat duojit maid persovnnalaš skeaŋkkat. Johan Turii eai dasto leat buot duojit etnográfalaš dávvirat, muhto dávvirat maiguin háliida čatnat oktavuoda nubbái. Lean dás erenoamážit geahččan su giissá maid addá Demant-Hattii vuosttas geasi go lea Sámis. Turi bidjá mu áddejumi mielde eará mearkkašumi dán duodjái go dan maid Demant-Hatt dahká. Son gaskkusta oktavuoda mii lea gaskal su ja Demant-Hatta. Dán koda Demant-Hatt ii fáhte dahje ii háliit fáhtet ja son doalaha ahte giisá lea johtti olbmuid vuorká. Nordiska museetii ge lea dát kodejuvvon diehtu.

Vuokko Hirvonen meroštallá Turi čállošiid gullat muittašanšáŋŋerii. Dákkár čállošiid leat myhtalaš, historjjálaš ja iešvásihuvvon bealit ja dat ahte čállit háliidit mitalit maŋisbohttiide sin máttuid eallingearddis, jáhkuin, jurdagiin ja vásáhusain. Hirvonen oaidná ge ahte govat maid Turi geavaha iežas girjjis leat veahkin mitalaemen girjji sisdoalu. (Hirvonen 2008: 192–193, 186.) Turi duddjoma sáhttá oaidnit velá lasáhussan su mitalaepmái. Mun oaivvildan ahte dan maid son lea duddjon, dan birra lea maid čállán girjjis ja sárgosiiguin velá eambbo čilgen.

Dávvirvuorkkáid čuolbma ja dutkiid beroštumit

Etnográfalaš dávvirvuorkkáid čohkkemat ja vurkemat govvidit dávvirvuorkkáid ideologalaš jurdagiid, ja sápmelaččat ja eará boaittoeale álbmogat leat dávjá šaddan čájáhusgálvun. Loahpageahčen 1800-logu ja álggogeahčen 1900-logu čohkkejuvvojedje ja vurkejuvvojedje duojit dávvirvuorkkáide sihkkarastin dihtii sáme kultuvrra mañit áiggi buolvvaide. Seammás go duojit ja dávvirat leat čohkkejuvvon dávvirvuorkkáide mitalan dihtii álbmogis, de lea maid dávvirvuorká mitalan iežas mitalusaid. Nordiska museet rahppui 1872:s, ja dan rájes leat čohkkejuvvon sápmelaš dávvirat dohko, ja erenoamážit 1890- ja 1900-logu álggogeahčen. (Hammarlund-Larsson 2008: 87.) Silvén čujuha ahte dávvirvuorkká vuosttas hoavddas Arthur Hazeliusas lei beroštupmi ovdanbuktit sámiid ja sámi kultuvrra. Hazeliusa álgočájáhusaid ulbmil lei fuomášuhttit máilbmái dán kultuvrra ja dasa lassin geavahit sámi kultuvrra Ruota iešdovddu dehálaš mearkan olgoriikkas. (Silvén 2008: 123.) Duojit mat leat čohkkejuvvon, leat välljejuvvon dán geahčastagas. Go Ernst Manker álggii Nordiska museetii intendeantan ja čohkkegođii 1930-logu gaskkamuttus dujiid, de lassánii maid čohkkenbargu ja čoakkáldat. (Hammarlund-Larsson 2008: 96.) Dán áigodagas leage stuorámus oassi Johan Turi duodječoakkáldagas čohkkejuvvon.

Giissáid mearkkašupmi

Johan Turi duojit leat vurkejuvvon etnográfalaš dávvirin. Etnográfalaš dávvirat galget govvet dihto kultuvrra ja dan vuodul galget maiddái mitalusat čohkkejuvvot. Dattege oainnán ahte go geahččá Johan Turi dujiid Nordiska museetis, de háliida dávvirvuorká mitalit ovttaskas dujiin sámi oktasaš mitalusa iige Johan Turi mitalusa. Dieđuid váilevašvuohta albmana dávjá nu, ahte dujiin lea beare diehtu, gos dat leat boahtán, omd. Finnmárkkus, Kárášjogas, Norrbottenis. Hárve boahtit diehtit, gii lea oamastan duoji, dahje makkár konteavsttas duodji lea doaibman dahje makkár dilis duodji lea geavahuvvon. Go mii hállat dieđuid máhcaheamis álgoálbmotdutkanis, de oainnán ahte ferte geahččat makkár beroštumiiguin dávvirat leat čohkkejuvvon, ja nu de fas geahččat ođđasis dan geahčastagas mas duojit leat vuolgán.

Beassegiisá – muitalus johtima birra

Giisá (NM 0230227) lea *beassegiisá*, ja gohčoduvvo maiddá *jorbagiisán*. Giissá diamehter lea 43 cm ja dat lea 16,5 cm alu. Reskii lea ráiggiid bohkan, nu ahte sáhtta báttiin gurpat noađi. Johan Turi lea iežas govvosiin ja teavsttain maid muitalan, mo jorba- ja beassegiisát geavahuvvojit. Beassegiisá gohčoduvvo maid *báhtegiisán* (gč. Nielsen 1979 (1934): 106) ja dan siste vurkkoduvvui báhti. Beassegiisá lea lohkehis giisá mas leat biestagat vuodus ja dan sisa de bidjá gálvuid ja gokčá velá bessiiguin ja maid gárrá heargenoađđin. Giissás sáhtta leat maid lohkki, muhto dalle de gohčoduvvo *lohkkegiisán*, nugo eará ge giissát main lea lohkki.

Govva 1. Beasse-, jorba- dahje báhtegiisá. Giissá (NM 0230227) lea Tomas Thuuri addán dahje vuovdán Nordiska museetii. Govven: Nordiska museet / Bertil Wreting.

Beassegiisá lea leamaš Johan Turi dálus ja lea Tomas Thuuri gii lea addán dan dávvirvuorkái. Iige leat diehtu ahte lei go gurpojuvvon noađdeláhkái jo dalle go addojuvvoi dávvirvuorkái. Dan vuodđodoaibma dasto lea vurkkodit dávvi-

riid. Oainnán Turi pragmáhtalaš olmmožin dainna áddejumiin ahte son muitala daguid bokte mo lea vásihan leat sápmelažžan, ja dan de gaskkusta maid sánálaččat. Pragmatismma vuodđojurdda lea ahte sániid ollislaš sisdoallu bohtá oidnosii dagu bokte ja ahte dahkan lea vuodđu eallima ollislaš áddejumis (gč. Molander 1996: 48– 57; Snævarr 2008: 175–186). Son čájeha beassegiissáin dan maid fas iežas girjjis čállá, ja dás govahalan ahte son lea dárbbášan geasa nu dan dahkat. Molander čilge giehtačeahpis lea diehtu vurkejuvvon rupmašii, ja go galgá čilget nubbái muhtun ášši, de čájeha dan dego livččii bargodilis (Molander 1996: 189–197). Turi lea mu áddejumi mielde gurpan beassegiissá noadđádeami láchkai, go lea háliidan muitalit dan maid čállá ge girjjis mo lea go johtá noaddeherggiiguin, ja manne galgá leat dát beassegiissá rabas. Son lea čájehan mii lea beassegiissá, ja son lea čájehan mo dan gurrpá. Dát lea giissá maid galgá álkit sáhttit gálgat ja rahpat, muhto seammás galgá leat dan mađe divttis ja nanus ahte gierdá johtima. Sus lea veahkkin sárggus mas de velá lagabuidda čilge maid atná beassegiissáin, nammalassii báđiid (gč. Turi 2010 (1910): 72). Muhto dasa lassin muitala ja addá dát gurpojuvvon giissá miellagova, dahje eará konnotašuvnnaid, eallimis johttisápmelažžan dien áiggis go Johan Turi elii. Dán dieđu fáhte go lohka Turi girjji, mas muitala mo sáhtta leat go lea johtimin, garra dálkkit sáhttet bohtit, hearggit spiehkastit, noadit láchppot, mánát galbmot ja sevnnjoduvvat (Turi 2010 (1910): 25–26).

Ja go leat maŋŋit geargan johttát, de šaddá seavdnjat ovdal go ollejit luoitalanbáikái, ja de lea hui várálaš. Dalle šaddet hearggit nu árggit ja de álget ruohtadit – ja noadit ravvgadit eret herggiid alde ja boatkanaddet lávžžit gaskat – ja ruhttet meahccái. (Turi 2010 (1910): 25.)

Son ii dušše govve buorre dili, go johtin manná bures, muhto maiddáin dan go manná hejot ja bárttit bohtet vurrolagaid.

Turi ulbmilin gurpojuvvon beassegiissáin oainnán ahte son háliida gaskkustit mo lea sámi eallin jođedettiin, ja nu addá dan liigemarkkašumi duodjái. Su breavastallamis Emilie Demant-Hattain ge bohtá ovdan ahte son oaidná ahte son fertešii muitalit eallima nugo lea, ja muhtomin ge cuiggoda go eai oro áddemin mo lea eallit das maid luondu addá:

[...] ja mis samin i læt sisa poahto i mige ieča ko mait bohcos oačot ja dam kakalii dal dovtat juohkehaš ki læ nu olu dutkam sami dili ko dal læt dutkam muhtomat ja čalam ovta nupi kirje ja don mait læt muina læmaš nu olu ovtas ahte livčot kalkam jbmirtit mu sisa boadit ja dal im šat dam asijes huma kal don daitat suhtat munje mu læt koit mu buori ustip buori č. Rieban. (Turi 1912.)

Son dás muitala sisabođuid birra, muhto dás sáhhtá maid dulkot mo Johan Turi dovddaha ahte duođai lea geahččalan čilget olggobeale olbmuide mo lea eallit badjesápmelažžan.

Lohkkegiisá – skeaŋka

Dávvirvuorkkás leat guokte Johan Turi lohkkegiisá, main nubbi lea NM 0222574 ja nubbi fas NM 0230228. Giisá NM 0230228 lea leamaš Johan Turi dálus ja dan lea Tomas Thuuri addán dahje vuovdán dávvirvuorkái 1944:s. Giisá lea 59 cm guhku, 35 cm govddu ja 20 cm čieŋu. Lohkki lea skužagan iige šat heive vuđđui ja orru goavkkil, ja dieđuin árvaluvvo ahte lohkki lea ođđasat go vuodđu. Muhto go geahččá lagabuidda lohki, de orru ahte soames lea baicce geahččalan ođđasis málet lohki, go sáhhtá oaidnit seamma ivnni lohkkemála vuolde go dan mii lea maid vuodus. Lohki siskkobeaalde čuožžu suomagillii *Johan Thuri oma tekemä kisa* (Johan Thuri iežas duddjon giisá), mii sáhhtá deattuhit ahte Turi oinnii dehálažžan máhhtit duddjot giisáid. Dát giisá lea leamaš dasto Johan Turi oamastusas. Giisá orru leamaš geavahusas. Turi ii čále dađi eambbo giisá birra iežas girjjis go ahte dat lea divrras dávvir, ja danne livččii dehálaš máhhtit duddjot dakkáriid (Turi 2010 (1910): 53).

Giisá NM 0222574 lea leamaš fas Emilie Demant-Hatt hálddus. Ii Nordiska museet dieđuin iige Emilie Demant-Hatt muitalusain čielgga, leago Johan Turi duddjon sutnje nammejahkii giisá, vai leago Turi málen giisá mii sus jo lei ja de addán sutnje dan.

Giisá lea sojahuvvon, lea sullii 57 cm guhku, 33 cm govddu ja oktiibuot 19 cm alu. Das leat *ruovdenoarvvit* (ruovdeoasit mat mannet doarrás giisás), gižaldagat ja das lea lohka. Dat lea maiddái málejuvvon, das lea alit vuodđu ja hearvvat leat málejuvvon ruoksadin, fiskadin ja vielgadin. Herven lei oassi duddjomis, ja su čoarveduojit nugo niibi ja dohppa ja nállogoahti leat hervejuvvon. Dien

áiggi herven ii lean buot háviid symmetralaš, muhto hearvvat bohte dađistaga duodjái. Seamma vuogi mielde sáhtta maid oaidnit Turi giissá hervenmálle, vaikko soaitá leat jurddašan ahte juohká giissá osiide ja vuostálas beliin galge boahit seammalágan hearvvat, de ii leat doalahan dan. Lohki lea juohkán golmma oassái. Guovddáš oasi dahje lohkkečoru lea doarrás fas juohkán golmma sadjái. Guovddážii lea njuohtan beaivváža, dahje sáhtta maid navdit ahte lea násti. Násti lea hearva maid maiddái gávdná su čoarvedujiin. Goabbat beallái de lea fas njuohtan goabbatlágan lieddehearvvaid. Dasto lea herven goabbat ravdda. Álggos orru ahte dás lea symmetriija, muhto go lagabuidda geahččá, de oaidná ahte son lea baicce geardduhan seamma hearvvaid, muhto ii leat oaidnán vejolažžan daid seamma láhkai njuohtat, ja lea maid válljen sierralágan ivnniid. Eará sajiin lea njuohtan symmetralaččat: Hearvvat čovddaráiggi goabbat bealde leat plánejuvvon symmetralažžan, vaikko eai dattege leat seamma láhkai njuhttojuvvon, go son ii leat nagodan dan dahkat. Bajábeale ja vuolábeale čovddaráiggi leat hearvvat fas goabbatláganat.

Oaivvildan ahte son lea ollu improviseren go lea njuohtan. Go lea oaidnán ahte ii čáhkket seamma hearvva speajalgovvan, de lea baicce molson ivnni dahje lasihan dahje unnidan hearvva. Go ii leat njuohtan symmetriija, de ii dárbbáš mearkkašit ahte Johan Turi ii leat máhtán dan dahkat, muhto son čuovvu vieru mii lei go herve skáhpuid ja lihtiid dan áiggi: Ii lean symmetriija, muhto baicce friija sárgun mii stivrii hervema. Nuppe dáfus, go geahččá ahte muhtun sajis lea diktán dahje ribahan mála golgat, de oainnán ahte ivdnenjuohtan ii leat bargovuohki maid Johan Turi áibbas bures lea hálddašan. Go buohtastahtta su čoarvehervemiid, oaidná ahte niibenjuniin lea su giehta stargasat go penselnjuniin.

Mus ii lean vejolašvuolta geahččat, makkár giissá lea siskkobeaalde, go lohka lea botnjasan iige dat rahpasan. Málen lea okta vuohki mo ođasmahttit adnon, boares dujiid, ja lea vejolaš ahte Turi lea dan dahkan.

Giissá govva gávdná maid earret eará Ernst Mankera girjii *Samefolkets konst* (Manker 1971), ja das čilgejuvvo ahte dán giissá lea Turi skenken Emilie Demant-Hattii. Nordiska museet dieđuin albmana, ahte dávvirvuorká lea ožžon dán Demant-Hattas. Viidáseappot čilgejuvvo, ahte duodji gullá Čohkkirassii ja Dálmma čerrui. Dás maid namuhuvvo ahte lea johtti olbmuid giissá (*nomadkista*), go das lea ovddabealde noađdebáddi. Dát čuovvu Nordiska museet etnográfalaš vuogi, mo sii čohkkejedje dieđuid dujiin 1800-logu loahpas ja makkár joavkkuid kultuvrras sii beroštedje. Dađi eambo ii leat diehtu dán giissás.

Govva 2. Johan Turi giisá (NM 0222574) maid lei skenken Emilie Demant-Hattii.
Govven: Nordiska museet / Bertil Wreting.

Navddán ahte dalá olbmot leat dattege oaidnán ahte dákkár hervejuvvon giisá lea čábbudáhttojuvvon, ja lea jurddašuvvon hearvagiisán dahje erenoamáš dilálašvuhtii.

Gálduid vuodul sáhtttá čielgasit čuoččuhit ahte Johan Turi lea oamastan dán giissá Emilie Demant-Hattii, ja giisá šaddá mearkan mo son oaidná ahte sudno gaskavuohta galggašii leat. Breavain maid Johan Turi čállá Emilie Demant-Hattii, boahotá mángga sajis ovdan ahte lea su geahčastan alccesis moarsin. Turi lei liikostan Demant-Hattii, ja son sávai dánskalaš dáiddára alccesis guoibmin. Dát albmana 1908 breavas man oasi siterejin álggus čállois:

[...] ja mon in lát očon ovdib breiveke outalko das ovdib beivit Ja dat mait mon læm kulam kironis das it darbaš jurtašit it maitege ko mon oainan čalakin ahte don læt sæma rahkis ko dalenai ko moai leime ovdas – ja mon kale muidam du alo ihko ja bæivet ja vaiko livččem man vaivis ja dam mon ferdem gal muidalit ahte vaimo don gal læt dolvom mielddat ja læ kal ahkit muhtomin ko læm dabe oarbisin bahcam, muhto ale dantite valde kivsi nalat kal mon

birkem mon jahkam ahte jos don læt mu oasi de don ik sahte hilkat mu ja jos dus nohka rahkisvuohta de it don læt mu ertet dakdi mu vaibmo læ vela liekaseb du vuosta ko læi dale ko leime ovtas ja dal im sat dam bira čalemaideke. (Turi 1908.)

Breavas ilbmá ahte sus leat buorit dovddut Demant-Hattii, ja masá oažžu dakkár áddejumi ahte maiddái Emilie Demant-Hatt lea addán sutnje doaivaga, go loahpaha «čala boares nauti Čabes riebanisas halidivcon dal fas cumistit ječan čaba rebana» (Turi 1908).

Jagi 1940 doallan ávvuságas Emilie Demant-Hatt muitala, ahte Johan Turi buvttii sutnje giissá vuosttas geasi (1907) go son lei sápmelaččaid luhtte. Demant-Hatt muittaša ahte dan geasi son ii olus oaidnán Turi, go Turi lei jođus veháš gosge, muhto dalle go buvttii sutnje ávkkálaš skeaŋka, nammalassii Turi iežas alitmálen giissá, ja dakkára ii lean álki muđui fidnet, de ilosmii. Sutnje lei dát giisá ávkkálaš dávvir maid dárbbášii, go galggai johtit badjeolbmuid mielde olles dálvvi. (Demant-Hatt 1942: 100.)

Go Emilie Demant-Hatt oaččui giissá Johan Turis, de orru ahte sudnos lei goabbatlágan áddejupmi mii lea giissá doaibma ja makkár mearkašupmi das lea sosiálalaš oktavuodas. Emilie Demant-Hatt lea vásihan, ahte giissá váldodoaibma lea vuorká, gosa coggá biergasiid jođedettiin. Su jurdagiin lea kodejuvvon dát diehtu, ja go son de vuostáiváldá Johan Turis dán duoji, de oaidná ahte dán giissá sáhhtá geavahit johtima oktavuodas, ja čujuha ahte lea ávkkálaš skeaŋka. Muhto nuppe dáfus; iežas girjjis *Med lapperne i højjfeldet* (Demant-Hatt 1913) muitala iežas vásáhusaid birra go jođii badjeolbmuiguin ovtas. Ovtta oasis muitala gihliid ja irggástallama birra:

Naar en karl synes om en pige, giver han hende smaagaver, fæstengaver (*gilhe*), de bestaar for det meste af halstørklæder – ofte af silke – smukt forklædetøj [...] Fæstegaverne gemmes alle omhyggeligt i pigens lille broget malede, jærnbeslagne kiste, [...] (Demant-Hatt 1913: 30.)

Dattege ii dovddat dán vejolašvuođa Turi giissás.

Johan Turige oaidná geavatlaš anu oktan vejolaš doaibman iežas duddjon giissás. Muhto sus lea maiddái eará vásáhus, mii lea čadnon nannosit sosiálalaš oktavuodáide. Irggástallan ja gihlit lea okta oassi oktavuodain, ja dien áiggi

go Johan Turi elii, de ledje gávnnadeamit páraid gaskka čihkkojuvvon smávva mearkkažiidda maid de oasseváldit dulkojedje. Kristine Nystad čállá, ahte dan beaivvi go soagnut dáhpáhuvvet, lea juohke dagus iežas mearkkašupmi (Nystad 2004: 191). Johan Turi čállá irggástallama birra iežas girjjis go lea muitaleamen juigosiid birra, mo luđiin dovddahii iežas dovdduidis niidii dahje bárdnái geas beroštii, ja nu sáhtii juoigi fuomášit ahte berošta go nubbi sus (Turi 2010 (1910): 169–176). Turi muitala Máhte ja Márjjá birra, mo Máhte oabbá vuos iská ahte berošta go Márjá Máhtes ja mo de ráhkkanana vuolgat soagnuide:

Ja go leai vahkku gollan, de vulge sii fas Márjjá lusa. Ja sámiiid vierru lea juo dološ áiggis leamaš, ahte go bárdni boahtá soagnuide, de galgá nieida boahtit ovddal ja luoitit hearggi luovos, ja de lea mearka ahte áigu váldit. (Turi 2010 (1910): 169.)

Johan Turi ii buvttu Emilie Demant-Hattii giissá soagnuin, iige son čále muitalusas soagnogiissá birra maidege. Muhto dán giissá sáhtta geahččat Johan Turi gihligiisán Emilie Demant-Hattii. Gihlit eai lean apmasat Turii, go čállá reivvestis Demant-Hattii 1911:s, ahte lea Duiskii sádden dujiid čájáhussii. Son maid čilge, ahte sus earret eará lei giisá man siste ledje ollu divrras báhpárat, málbmaoamastanbáhpárat ja golle- ja silkegihlit. Buoremussan atná, ahte ieš vuolggášii Duiskii ja beasašii mannat viežžat iežas dávviriid. Seamma gurgadasas velá ahkáduššá go lea manahan iežas čáhppes rieban. (Turi 1911.) Čáhppes rieban lea Emilie Demant-Hatt. Breavastis mii lea beaiváduvvon 4.7.1912 Turi geardduha fas ahte lea masá meanahuvvan go lea manahan iežas gihlimoarsi (Turi 1912).

Silkkit ja eará attáldagat gohčoduvvojit gihlin ja dat gos daid vurkkoda lea giisá. Nu sáhtta árvalit, ahte Johan Turi lea duddjon dahje geigen Emilie Demant-Hattii giissá, ja Turi breavain boahtá ovdan ahte lea maid soardašuvvan ja šlundon go su irggástallan ii leat lihkestuvvan. Dienu lea vejolaš dulkot, ahte Johan Turi ádde giissá doaimma guovtti láhkai: gihlivuorkán ja dábálaš vuorkán. Nu guhká go Demant-Hatt lea vuostáiváldán Turi skeaŋkkaid, de lea Turi dulkon ahte nubbi berošta sus. Johan Turi čállá fas Demant-Hattii 1914:s, ahte son háliidivččii ruovttoluotta muhtun gári maid lea addán sutnje. Son ákkastallá dan máhcaheami dainna jurdagiin, ahte soai livččiiga galgan dan ovttas atnit (Turi 1914). Diesge lea sáhka mearkkašumi ja kodaid dovdamis.

Dás veadjá leat ahte Demant-Hatt ii leat fáhten koda maid Turi lea bidjan giisái, dahje ahte ii leat háliidan dustet dán dieđu. Demant-Hatt lea bohtán Sápmái oahppan dihtii sámiid birra ja son oahppá sámegeiela ja gárvoda sápmelažžan vai buorebut gulahallá ja beassá vásihit sámi eallima áibbas lahka. Son veahkeha Johan Turi girjji čállimiin, ja beassá gullat Turi mitalusaid, ja nu son dovdá maid dáid mitalusaid soagnuid birra. Son oaidná iežas rolla, sáhtta áddet ja leat áiccadeaddji, gii čatná olmmošlaš oktavuodaid, muhto ii dakkáriid mat šaddet menddo lahka. Nils-Aslak Valkeapää lea dárkilit geahččan Johan Turi ja Emilie Demant-Hatt breavastallamiid ja árvvoštallá maid, ahte Demant-Hatt doalahii gaskka Turii ja dienu son gutnálaččat bisui dutkin, guossin dahje áiccadeaddjin (Valkeapää 1994: 35).

Loahppasánit

Lean artihkkalis geahččalan guorrat maid Johan Turi lea áigon iežas duddjomiin, ja su vuolggasajis suokkardit vejolaš áigumušaid ja mitalusaid. Mus leat leamaš gáldun duojit mat leat vurkejuvvon Nordiska museetii, ja daid ge gaskkas lean ráddjen suokkardit lagabuidda su giissáid, nammalassii ovtta beassegiissá ja guokte lohkkegiissá.

Lea vejolaš guorrat Turi dujiid ja nu gávdat oktavuoda dahje konteavstta mas duodji lea vuolgán ja nu gávdat sosiálalaš mearkkašumi mii manná dobbelii go anu. Sus lea leamaš čielga áigumuš duddjodettiin dáid dujiid. Beassegiissáin háliida čájehit masa dat geavahuvvo. Navddán ahte Turi lea duddjon dan ja su áigumuš dáinna dujiin lei čájehit mo sápmelaš ádde áššiid nugo ieš čállá girjjiis *Mitalus sámiid birra* (Turi 2010 (1910): 11). Dujiin de bagadallá olbmuid mo geavaha beassegiissá, sihke mo dan duddjo, ja mo dan gurpá jodedettiin. Son čállá girjijistis ahte go sápmelaš bohtá moskkus gámmárii, de ii ádde nu ollu, danne go bieggá ii beasa bossut njuni vuostá (ibid). Son bagadallá go duddjo, go čájeha mo gurpá giissá, go sárgu mo gurpá ja go čállá noaddeheargejohtima birra. Dás oainnán maid ahte Turi ja Demant-Hatt mitalusat beassegiissá birra leat oalle seammaláganat, go Demant-Hatt ge mitalii dákkár mitalusaid. Nordiska museet ge lea namuhan beassegiissá noaddegiisán ja nu lea sihke Turi ja Nordiska museet vuoddoáddejupmi das. Muhto go dulkon Johan Turi gurpujuvvon giissá ovttas su sárgosiin ja čállošii, de lei sus áigumuš dujiin dobbelis

go dušše muitalit ahte lea dávvir man siste vurkkoda lihtiid, son háliida maid muitalit dan garra eallima mii lei badjesámiin. Johan Turis han sáhtta leat maid beroštupmi duoji bokte muitalit ja govvet sámi eallima, seamma vuogi mielde go son iežas girjjiin háliidii, ja lea vejolaš gávdnat oktasaš beroštumi ja mearkkašumi su dujiide. Su duojit doibmet lasáhussan su muitalussii sámiid birra. Dán giissá bokte gullo ja oidno sámi eallima gaskkusteaddji Johan Turi.

Lohkkegiissá maid Johan Turi lea duddjon, málen ja addán buorredáhtus Emilie Demant-Hattii, lea fas olbmo ja almmáiolbmo Johan Turi muitalus. Dát lea persovnnalaš skeaŋka. Navddán ahte Johan Turii lea dát giisá symbolan su ja Demant-Hatt lagašvuodas. Dalle go buvttii giissá sutnje, soittii ieš ge Turi oaidnán ahte dát dánskalaš dáiddár dárbbasii giissá go galggai johtit, muhto dađistaga ožžo duojit (iige dušše giisá) eará mearkkašumiid, dat ledje metaforan lagaš oktavuhtii. Dás dulkon ahte sudnos lea goabbatlágan áddejupmi giissá muitalusas. Dáid kodaid ii leat Demant-Hatt gaskkustan Nordiska museetii go lea addán dujiid dohko. Danne spiehkasta dávvirvuorkká áigumuš muitalit giissás das mii lea Johan Turi áigumuš ja muitalus, nugo mun dulkon.

Gáldut

Girjjálašvuohta

DEMANT-HATT, EMILIE 1913: *Med lapperne i højjeldet*. Stockholm: A.-B. Nordiska Bokhandeln.

————— 1983 (1938): Et ensomt folk i Norden. «Politikens kronik 13.12.38. – *Emilie Demant-Hatt 1873–1958 – blade til en biografi* s. 103–111. Odense: Skive Museum.

————— 1942: Johan Turi og hvordan bogen «Muittalus samid birra» blev til. – *Fataburen* 1942 s. 97–129. Stockholm: Nordiska museet.

ECO, UMBERTO 1997 (1971): *Den frånvarande strukturen*. Lillehammer: Pensum-tjeneste.

HAMMARLUND-LARSSON, CECILIA 2008: Skärskådat samling. Samisk kulturarv i Nordiska museet. – Christina Westergren – Eva Sylvén (doaimm.), *För Sápmi i tiden*. *Fataburen* 2008 s. 85–107. Stockholm: Nordiska museets förlag.

- HIRVONEN, VUOKKO 2008: Bild och text hand i hand. Om mångkunniga samiska författare. – Christina Westergren – Eva Sylvén (doaimm.), *För Sápmi i tiden. Fataburen* 2008 s. 186–204. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- LEEDS-HURWITZ, WENDY 1993: *Semiotics and Communication. Signs, Codes, Cultures*. Hove – London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- MANKER, ERNST 1971: *Samefolkets konst*. Stockholm: Askild & Kärnekull.
- MOLANDER, BENGT 1996: *Kunskap i handling*. Göteborg: Daidalos.
- NIELSEN, KONRAD 1979 (1934): *Lappisk (samisk) ordbok. Lapp Dictionary. Vol. II. G–M*. Oslo: Universitetsforlaget.
- NYSTAD, KRISTINE 2004: Soagnut – dárbblašláččat vai joavdelasat? – Inger Marie Gaup Eira – Johanna Ijäs – Ole Henrik Magga (doaimm.), Juho-Niillasa 70-jagi beaivái. – *Sámi dieđalaš áigečála* 1/2004 s. 191–200. Guovdageaidnu – Romsa: Sámi allaskuvla – Sámi Instituhtta – Romssa universitehta Sámi dutkamiid guovddáš.
- SILVÉN, EVA 2008: Samiska scener och scenerier. – Christina Westergren – Eva Sylvén (doaimm.), *För Sápmi i tiden. – Fataburen* 2008 s. 121–138. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- SNÆVARR, STEFÁN 2008: *Kunstfilosofi. En kritisk innføring*. Bergen: Fagbokforlaget.
- TURI, JOHAN 2010 (1910): *Muitalus sámiiid birra*. SÁMIacademica 3. Kárášjohka: ČálliidLágádus.
- VALKEAPÄÄ, NILS-ASLAK 1994: *Boares nauti Johan Thuri*. Guovdageaidnu: DAT.

Johan Turi breavat Emilie Demant-Hattii

- TURI, JOHAN 1908: Breava 21.12.1908. Gávdno Emilie Demant-Hatt arkiivvas (1944), E1B:1 (LA658): Nordiska Museet.
- TURI, JOHAN 1911: Breava ?.12-1911. Gávdno Emilie Demant-Hatt arkiivvas (1944), E1B:1 (LA658): Nordiska Museet.
- TURI, JOHAN 1912: Breava 4.7.1912. Gávdno Emilie Demant-Hatt arkiivvas (1944), E1B:1 (LA658): Nordiska Museet.
- TURI, JOHAN 1914: Breava 15.12.1914. Gávdno Emilie Demant-Hatt arkiivvas (1944), E1B:1 (LA658): Nordiska Museet.

Duojit, Nordiska museet

NM 0222574

NM 0230228

NM 0230227

The stories of Johan Turi through his duoddjon (Sami handicraft) and experiences

This paper is about the Sami handicraft (*duodji*) and craftsmanship of Johan Turi as I have chosen to look at Johan Turi's storytelling through his *duodji*. What did handicrafts mean to him? What did he want to express by the *duodji* in different situations? Johan Turi lived in a time when museums started to collect handicrafts from different people, as a means of picturing a people's characteristics. Did Johan Turi have the same intention as museums with his *duodji*? To delve deeper into the subject, I have chosen some *duodji* that have been restored by museums, and investigated related written materials. At the time there was a «handicraft wave» both in Sweden and the rest of Europe. How did this influence the craftsmanship of Johan Turi? Some of his *duodji* lies at the *Nordiska museet* (in Stockholm) which were items that Turi made for Emilie Demant-Hatt, who later gave or sold it to the museum. When studying Johan Turi and Emilie Demant-Hatt's correspondence, I get a certain picture why Turi made an item and why Demant-Hatt ordered it from him. In addition, I use Turi's book *Muitalus sámiid birra* (2010 (1910)) as an important source to get closer to the purpose of the *duodji* and Demant-Hatt's books. I paid special attention to the chest (*giisá*) that Turi made. This chest, which ended up in the *Nordiska museet* contains many different stories, Emilie Demant-Hatt's relationship with Johan Turi, the stories belonging to the museum, and Johan Turi's story about his relationship to Emilie Demant-Hatt and to the Sami environment.

Keywords: Johan Turi, beassegiisá, lohkkegiisá, dujiid mearkkašupmi.

GUNVOR GUTTORM

gunvor.guttorm@samiskhs.no

Sámi University College

Johan Turi – sámiid iežaset etnográfá?

VELI-PEKKA LEHTOLA
Oulu universitehta

Álggahus

Johan Turi lea dovdoseamos sápmelaš girječálli, muhto su duoji – erenoamážit *Muitalus sámiid birra* -girjji – meroštallan oarjemáilmmi doahpágiiguin lea leamaš váttis. Man girječállima suorggi oktavuodas das gálggašii hállat? Leigo Turi čáppagirjjálašvuoda ovddasteaddji? Vástáduš lea čielgasit «ii», jus veardádallá su duoji omd. Pedar Jalvii dahje Hans Aslak Guttormii. Čáppagirjjálašvuodta guorahallá eallima «govahallon vejolašvuodaid» dahje «vejolaš duohtavuodaid», go fas Turi mitalusat govvidit «duohta eallima» (dieđusge muittuid ja mitalusaid logihka mielde).

Turi girjjiid dokumentáralaš vuodđu lea su iežas vásáhusain. Oaivvildago dat dan, ahte *Muitalus sámiid birra* lea eallingeardi, mii lea oalle dehálaš suorgi sámeagirjjálašvuodas (omd. Kuokkanen 1998: 27). Datges ii oro heivemin, danin go *Muitalus sámiid birra* ii guoskka dušše ovttá olbmo eallima – dat lea deskriptiivalaš govvádus olles sámi eallinvuogis ja jurddašanmálles dihtolágan ovda-merkaid vuodul. Vuokko Hirvonen lea namuhan Turi muittašangirjjálašvuoda ovddasteaddjin, go son govvida sámiid mitalusaid das, «mo sii ja sin máddarat leat eallán, masa jáhkán ja maid jurddašan». Turi girji buktá ovdan «olles njálmmálaš árbevieru viidodaga» ja danin Turi doaibmá gaskkusteaddjin njálmmálaš árbevieru ja girjjálaš kultuvrra gaskkas. (Hirvonen 1999: 77.)

Háliidivččen goittotge – kánske veahá leikkastallamiinge – viiddidit dán meroštallama. Dat, ahte Turi čálii girjjis lappologaid áigge ja iešalddis ovtta lappologain (Emilie Demant-Hattin), geasuha mu namuhit su oarjemáilmmi diehtaga doahpágiiguin *dutkin* dahje *etnográfán*. Kulturensyklopediija meroštallá: «Etnografiija (*ethnography*) lea kvalitatiivalaš dutkanmetoda, mii geavahuvvo mánggain dieđasurggiin dutkkadettiin iešguđetlágan servodagaid

kultuvrralaš systemaid»¹ (A Cultural Encyclopedia 1997: 176). Logan meroštallama govvádussan Johan Turis:

Etnográfalaš dutkama dahkki lea etnográfá (*ethnographer*), gii doaibmá dihtolágan jorgaleaddjin / dulkan / gaskkusteaddjin objeavtta ja dutkanbohtosiid gaskkas. Giedde barggu bokte son čielggada, maid olbmot dahket: dutki bargun lea analyseret ja dulkot bohtosiid. Etnografijija ii leat goassige bealeheapme dahje objektiivvalaš, dainna go dutki rolla váikkuha loahpalaš bohtosiidda.² (A Cultural Encyclopedia 1997: 176.)

Dán meroštallama mielde Johan Turi dutkan- ja giedde bargu bisttii olles su eallinagi iežas álbmoga ja boazoolbmuid gaskkas. Son čohkkii materiála (oavvi sisa), kategoriserii, veardádalai, analyserii ja dulkui. Son geahččalii govvidit iežas álbmoga ja eallinvuogi seamma systemáhtalaččat ja guhkesáigásaš proseassa bokte go lappologatge. Son lahkoni goittotge sámiid eallima ja jurddašánmálla mitalusaid ja vásáhusaid bokte, maid vuodul sus šattai earálágan áddejupmi ja dulkon sáme kultuvrra iešvuodain go olggobeale lappologain.

Mo Turi šattai dutkin

Máŋggat sápmelaš girjjálašvuoda bálggesčuollit ledje «oahppan olbmot» – vázzán semináraid dahje muđuid skáhppon girjedieđu, vaikkoba Biibbala logadettiin.³

1 Artihkalčáli jorgalus.

2 Artihkalčáli jorgalus.

3 Sámi girjjálašvuolta vuodđuduvai guhká vuoiŋŋalaš teavsttaide ja muhtun divttaide, maid omd. Johannes Schefferus almmustahtii 1600-logus. Vuosttaš prosateavsttat, main giedahalle earáge go vuoiŋŋalaš áššiid, ledje Lars Hætta ja Anders Bær muittašanbihtát 1850- ja 1860-logus, vaikko daid almmustahtte easkka 1950-logus. Hætta ja Bær gulaiga lestadialaš servodaga iešoahppan «intellektuellaide» ja erenoamážit Hættas šattai dehálaš olmmoš omd. Biibbala jorgaleamis ja dulkomis. Sudno persovnnat čájehit, ahte lestadialaš servodagaid siste ledje dihtolágan institušuvnnat, mat vuodđuduvve Biibbala lohkamii ja dulkomii. Ng. girjjálaš kultuvra ovdánii nappo dänge dásis ja attii dihto máhttu seammá láhkai go skuvlage. Ole Henrik Magga lea muittuhan, ahte vuoiŋŋalaš sártnit oahpahedje abstrákta jurddašeami omd. dakkár doahpágiid bokte go agalašvuolta, árbmu, albmi, bestojupmi, suddu ja suddu ándagassii addojupmi. Seamma duddjui Biibbala lohkamis. (Ole Henrik Magga 2011. Njálmmálaš máinnašupmi.)

Man nu sivas sii ledje vuolgán eret iežas servodagas dihto áigái, muhto juste dán gáidama bokte sii ohppe geahččat iežaset kultuvrra dobbelis, oaidnit dan eará čalm-miiguin ja atnit dan árvvus. Akershus fánjal (Lars Hætta ja Anders Bær) dahje stuorraservodaga seminárat (Anders Larsen, Pedar Jalvi ja Hans Aslak Guttorm) ledje dehálaš báikkít sámii girjjálašvuoda ovdáneapmái. (Gč. Lehtola 1995: 48.)

Gaska dahje *distánsa* lea dehálaš iešvuohka maiddáid dieđalaš dutkamušas. Dat guoská erenoamážit iežas kultuvrra dutki, geas lea kultuvrralaš kompeteansa (eará láhkai go olggobeale dutkis), muhto gii galgá beassat geahččat dutkanobjeavtta veahá olggobealde. Dát veahkeha su sajustit fenomena buorebut duogáži ja ollisvuhtii. Dutkis dákkár gáidan dáhpáhuvvá omd. teoriija bokte. Dán láhkai *insider* joksá maiddáid *outsider*-oainnu. (*Insider-outsider*-gaskavuodain gč. Porsanger 2007.)

Johan Turi ii vuolgán seminárii iige geavahan teorehtalaš málliid, muhto sus ledje eará vuogit gáidat iežas «dutkanobjeavttas». Okta lávki dan guvlui váldojuvvui juo árrat, go Turi bearaš fárrii Guovdageainnus Čohkkirassii, ođđa birrasii ja servodahkii. Turi lei dalle juo vadjit 30-jahkásaš. Son oaččui veardádalli perspektiivva sierra guovlluid boazodoalu gaskkas, mii vuhtto bures *Muitalus sámiiid birra* -girjjis. Ođđa ruovttuguovllu historjjá ja eallinvuogi lassin son čujuha Guovdageainnu olbmuid sihke *insider* ja *outsider* čalmmiiguin.

Nubbi stuorra lávki Johan Turi dutkikarriearas lei gáidan boazodoalus ollesolmmožin, man boadusin lei «bohema eallin» Girona gávpogis, nugo Sara Ranta-Rönnlund maŋŋil muittašii. Ranta-Rönnlund mielde Čohkkirasa olbmot badjelgehčče Turi danin, go sin mielas son lei eahpelihkostuvvan badjeolmmožin. Ii ábuhan muitalit, ahte Turi lei máilmmidovddus girječálli ja dáiddár – báikkálaš olbmuid mielde «sus ii sáhttán eará vuorditge, go lei geardde nohkkon bohccuin-ge». (Ranta-Rönnlund 1974.)

Bohema eallin attii Turii olggobeale perspektiivva. Son lei čeahpes muitaleaddji, gii oahpai maiddáid duppalgulahallama vugiid: iežas olbmuid lassin son muitalii boazodilis earáide – dakkáriiddage geat eai diehtán sáme kultuvrras maidige. Duppalgulahallamis šattai guovddáš iešvuohki *Muitalus sámiiid birra* -girjjis, mii doaimmai guovtti dásis. «Earáide» dat lei muitalus earálágan eallindilis ja luonduálbmoga árbevieruin. «Midjiide» dat muitalii (boazo)sámiiid iežaset historjjá ja fearániid. Omd. ironiija dagahii dan, ahte iešguđetlágan lohkkit sáhtte dulkot seamma teavsttaid sierra láhkai. (Duppalgulahallamis gč. omd. DuBois 2000: 257–258; Lehtola 2008: 184–188.)

Dehálaš rolla das, ahte *insider*-oainnu lassin Turi oaidná girjjistis sámekultuvrra maiddái *outsider*-čalmmiiguin, lei Emilie Demant-Hattis. Son čohkkii ja doaimmahii Turi seahkalas muituimerkemiid gárvvos girjin. Demant-Hatt dovddai bures lappologalaš girjjálašvuoda ja dutkamuš. Su vuolggasadjin lei, ahte Turi girji attašii seammalágan ollislaš gova sámekultuvrras go lappologaidge duojit, muhto eanetge muitalusaid ja girječálli iežas vásáhusaid bokte. Demant-Hatt váikkuhus vuhtto omd. girjji struktuvrras, mii lea ráhkaduvvon luondduálbmoga ideála vuodul: muitalus ovdána jahkodagaid mielde ja muittašeapmi čuovvu syklus-perspektiivva.

Doaimmaheaddji rolla fuobmá bures, go veardida *Muitalus sámiid birra* -girjji *Sámi teavsttat* -girjái, mii ovdánii dábálaš muitalusčoakkáldaga láchkai. Samuli Paulaharju muitalii jagis 1932, ahte Turis ledje báhpárat ja gihppagat dievva teavsttaid, suoma- ja eanaš sámegillii, muhto son váillahii olbmo, gii livččii čohkken ja doaimmahan daid prentehussii. (Paulaharju 1947 (1933): 126–127.)

Amatevraarkeologa ásaiduvvanteorijjat

Nugo mánggain lappologain, Johan Turisge lei hui viiddis beroštupmi sámekultuvrii. Son dutkkai vássán áiggiid ja árbeviero seamma láchkai go iežas áigge servodaga čuolmmaid ja olahusaid. Doložiid dutkin son lei čohkken olu dieđuid sihke arkeologijja ja historjjá birra. Godderokkit ja báikenamat muitaledje sutnje máttarádjáid ja -áhkuid birra seamma olu go árbediehtuge. Sámegielat namat gávdnojedje «fárpiin dain jávriin, gås æi dáláš sámít bivde šatain» (Turi 1965 (1910): 3).⁴ Turi lei kárten godderokkiid leavvanviidodaga, vai sáhtii meroštallat boares resursaguovlluid. Son buvttii ovdan olbmuid dulkomiid ja teorijaid das, ledjego rokkat bivdosajit vai hávddit. Son smiehtai dološ báikkiid bassivuoda: «Ja sámít daina ballet dain rággiin, æi duosta rág'gat æi ge nåk'kat dain rággiin». Jus gii nu áiggui ijastallat dakkár báikkis, jápmán olbmuid vuoiñjat ádje su eret. (Turi 1965 (1910): 4.)

Historihkkárin Turis ii lean «buotsámi-perspektiiva», baicce son dutkkai dihto guovllu boazosámiid historjjá: su fokus lei Čohkkirasa dáhpáhusain,

4 Vaikko Turi girji lea heivehuvvon maiddái odđa čállinvuohkái ja prentejuvvon oddasit jagis 2010, geavahan dán artihkkalis jagi 1965 veršuvnna, man ieš lohken juo studeantaáiggis ja man čállinvuohki orru addimin vuogas boaresvuoda dovddu sitáhtaide.

muhto veardádallanmateriálan son geavahii Guovdageainnu muittuid. Turi lei kategoriseren báikkálaš sámiid historjjálaš ovdáneami golmma dahje njealji iešgudetlágan muddui. Vuosttaš periodan son namuhii álgoálbmoga áiggi mearragáttis: «Sámiid boattimušas ii læt gul'lun, atte livče boattán gås'tege. Sábmelaš læ læmaš dábbe år'ro miettä Sámiædnama» (Turi 1965 (1910): 3).⁵

Turi oaidnu vástida dáláduktamuša bohtosiid juobe buorebut go omd. su iežas áigge suoma-ugralaš gielladiehtaga teorijjat, maid mielde sámit ledje fárren Skandináviai Ural-váriid guovllus. Dálá teorijjaid mielde sámit eai bohtán gostige. Sin etnisitehta lea baicce hápmašuvvan daid guovlluin, gos sámit ásse 1000–1500 jagi dassái. Nuppe dáfus Norgga riddoguovllu álbmot šattai sámegiela gin easkka dalle. Ovdal dan olbmot hálle man nu nuppi giela, mii lea juo áigá jávkan. (Aikio 2006: 42–43.) Turige muitala: «Ja sámit læt årrun Ruota-bæl'de maidá juokke báikis.» (Turi 1965 (1910): 3.) Arkeologalaš gávdnosat leat čohkkejuvvon olles Davvi-Skandinávia guovllus juo jieknaáiggi rájes.

Nubbi jorggáldat Turi ásaiduvvanteorijjas lei dat, go ođđa olbmot bohte meara mielde «[...] dán nuor'ta-davvi-čikkii ja de bal'de sámiid eret mærra-gáddiin, ja de sámit báttare vuov'di-gierragiida, ja dábbe årru ráfis állo jagiid ja guođuheddje æloidæset dain vuvdiin ja váriin, mat leddje áv'dimin dahje år'roidhaga». (Turi 1965 (1910): 4–6.) Son oaivvilda kánske árra ođđaásiid, geat bohte omd. Lofuohta guovlluide ráhkadit eatnama vuosttaš jahkeduháha álggus, jus eai juo ovdalge.

Vel ođđa bárrun Turi namuha dan, ahte «čáhppesbivttasolbmot» bohte sámiid ássanguovlluide. Sii dahke orohagaid juste dohko, gos sámit ledje orron, go «sii ái'dne, atte das læi čábba gied'di, maid leddje bác'cut durgidan, gáž'žan ja bai'kán» (Turi 1965 (1910): 6). Sámit galge fas báhtarit, muhto eai sáhtán šat geassádit ordaráji duohkái, baicce «fer'teje náđ'đot» (s. 6) ja diktit dážaid rivvet visot maid gávdne. Turi dulkomis dát rivvejeaddjit sulastahttet álbmotmuitalusaid *čuđiid*, geat rivvejedje sámiid gaskaáiggis. Nuppe dáfus muitalusat sin bahádaguin – omd. das, mo Jubonaš goddá Huika-nammasaš sápmelačča – čatnet sin historjjálaš dáhpáhusaide 1800-logus. (Turi 1965 (1910): 4–7.)

Turi addá nappo veahá eahpečielga gova dáhpáhusaid kronologalaš ortnegis. Dat govvida bures Johan Turi historjjálaš oainnu: sutnje ii leat dehálaš, goas miige lea dáhpáhuvvan, muhto baicce man ollisvuhtii dáhpáhus gullá. Turi ii govvidan

5 Dábálaš ságastallamis bihtta siterejuvvo dávjá veahá eahpedárkilit ná: «Mii leat álo leamaš dáppe». Dat lea hui oahpes dajahus maiddá eará álgoálbmogiid gaskkas.

dárkilit sámiid ealáhusaid ovdáneami, vaikko son oinnii čielga riev dama bivdo-ealáhusain boazodollui. Son lohká, ahte ovdal sámit «báčče állo mielki áldoin ja dakke vuostáid» (s. 6), muhto eai muđuid lean vel badjeolbmot.

Nuppástus dáhpáhuvai, go (njealját muttus) boazosámit bohte nuorttil ja bukte ođđa ealáhusa. Guovdageainnu guovllu olbmot oahpahedje Čohkkirasa olbmuid guođohit bohccuideaset, muhto bukte maiddái suolavuođa. Nuppe dáfus Turi muittuha, ahte suollagat ledje juo ovdal dan, ja «gal læt ain mán'ga daggár suola-sámit læmaš, guđet æi læt Guov'dagæin-ál'bmut, æi ge Guov'dagæin-ál'bmuid ságat». (Turi 1965 (1910): 16–17.)

Árvvoštallamin stuorraservodaga – ja sámiid

Turi girjjis lei mánngadieđalaš lahknanvuohki. Historjjá dutkama lassin su sáhhtá atnit sápmelaš servodatdiehtaga ovddasteaddjin. Son čuovui olles áigge stuorraservodaga váikkuhusa sáme kultuvrii. Su vuolggasadjin lei, ahte Ruota riika «ii ipmir» sámiid dili ja danin son galgai čilget daid. Son buvttii ovdan sámeservodaga struktuvrra mánáid dikšuma rájes ja namuhii: «Sámiin læt maid vir'gi-ál'bmut visut. Vuostaš læ isit ja de æmit ja de ræn'ga ja de bii'gá ja de mánát, boarrásæmus læ muorra-nár'ki, nub'bi læ dálla-cåg'gi, ja goalmát læ guonna-mugga, njælljåt læ ædni jiellat ja viđat læ áčči jiellat.» (Turi 1965 (1910): 12.)

Stuorraservodaga skuvllaid buorrin beallin Turi oinnii dan, ahte geafes bearrašiid mánát sáhhte orrut buori dilis dan agis, go eai sáhhtán bargat biepmuset ovdii. Dehálaš lei maiddái, ahte sii «áp'pet lakkat ja čállit ja rekkenas'tit, vai æi bæsa bæ'tit sin juokke sajis gáv'pi-ál'bmut ja lád'delažžat» (Turi 1965 (1910): 12). Nuppe dáfus Turi kritiserii garrasit «ruvnna-skuvlla» dahje stuorraservodaga skuvlainstitušuvnna, mii gáidalii mánáid sin iežaset kulturárbbis:

[...] muttu billista dat fal sámimánáid maid. Dat åp'pet galle buorre oappa, muttu åp'pet dat állo joav'delasaid; ja dat læ maid, atte sis šad'dá állo lád'delaš luon'do, ja sii šad'det buoremus oap'pan-áigi eret sámiid sis'te, ja de sii åp'pet bære láddi-ællimii, ja æi sámi-ællimii oappa æi állenge. Ja luon'do riev'dá maid, sámi-luon'do láp'pu ja lád'di-luon'do šad'dá saddjái. (Turi 1965 (1910): 14.)

Turi ii duhtan árvvoštallat dušše stuorraservodaga, muhto giddii maiddáí olu fuomášumi iežas servodahkii ja kritiserii dan, erenoamážit boazosuolavuođa ja jagi 1852 dáhpáhusaid Guovdageainnus. Turi árvvoštalai dan, mo sámit bahkkašuvve ovtta ealáhussii, man dihte eatnamat golle. Son namuhii, ahte nuorat eai joatkán boazodoalus eaige atnán árvvus sin máddariid árbbi. Nuppe dáfus son ipmirdii bures, ahte go eatnamat nohke sihke Čohkkirasa ja Guovdageainnu guovlluin, nuorain lei bággu ohcat birgejumi eará ealáhusain: «[...] ruv'dna læ vál'dán sámiin ædnama, ja læ ad'dán lád'delažžaide, ja ii læt šat ruvnas vál'di daid ædnamiid ala ii mikkige». (Turi 1965 (1910): 50)

Etnologaid vieru mielde Johan Turi čohkkii álbmotdieđu dábiin ja árbevieruin, seamma láhkai go materiálalaš kultuvrrasge. Su sáhhtá doallat juobe etnomusikologan dan bihtás, mii lea buoremusat dovdojuvvon su girjjis: muitalusas juoigama dahje «sábmelaš láv'lagiid» birra. Son ii dušše beare muitalan luđiid sisdoaluid, muhto govvidii juoigama oassin árgabeaivvi eallimis ja muitalusain.

Árbevirolaš dieđu ektui Turi deattuhii luonddu dovdamuša omd. dálkasiid geavaheamis, muhto son ipmirdii maiddáí dakkár dieđu raššivuođa: «Muttu ii soaba jur visut goanstaid čállit dán gir'jái, dan ditte gá dát gir'ji šad'dá lāk'kujuvvut ábba máilmi miel'de, ja állo oap'pan hærrát æi soaba goas'sege gullat visut goanstaid». Sivvan su eahpádussii ii goittotge vel dalle lean dat, ahte son livččii ballan hearráid suoládit dieđu dálkasiin, muhto baicce dat, ahte «[...] æi sii jákke daid, dušše bil'kidit sámi jal'ludaga, vaiku jáš oaináše visut, maid sábmii dakká, de imaštivče dan vuoimi, ja gás dat boattá.» (Turi 1965 (1910): 74).

Turi iešge lei buorre luonddudovdi ja su girjji sáhhtá atnit maiddáí luonddu-diehtaga oahppogirjin, omd. bohcco ja eará elliid govvádussan. Dákkoge Turi ii oainne elliid dušše eallin, muhto su beroštupmi lea maiddáí elliid ja olbmo oktavuođas. Dan láhkai son lea sihke luonddudiehtaga ja etnologiija ovddasteaddji.

Vuostegovat lappologaide

Lean dás ovdalis kánske veahá ironiijain govven Johan Turi girjji oarjemáilmmi doahpágiiguin. Lean dan láhkai háliidan čujuhit dasa, ahte Turi girjjis soittii lean eambo sulalašvuolta lappologaid bargguiguin go dábálaččat jurddašuvvo. Turi čálii girjjis dakkár dovddus lappologaid go J. K. Qvigstada, K. B. Wiklunda ja J. E. Rosberga áigge. Su čállosat sulastahttet dan meare dáid dutkamusaide, ahte

sáhtášii govahallat su imiteremin ja ironiseremin daid. Jus Turi ii oppa dovvdange lappologaid bargguid, de Emilie Demant-Hatt rolla doaimmahusbarggus šaddá vel stuorábun.

Leigo *Muitalus sámiiid birra* nappo ironalaš vuostegovva dahje juobe parodiija etnologalaš dutkamušain? Ironiija leaikkastallá diđolaččat daid vugiiguin, stereotiippaiguin ja omd. etnográfalaš áddejumiin maid earát atnet duodalažžan. Juohke lappologa ulbmilin lei girjjistis addit ollislaš ja «duohta» gova sámekultuvrras. Seamma jurdda boahťa ovdan Turi rámpas álggahusas: «gir’ji, masa læ visut čál’lujuvvun sámiiid ællin ja dilli» (Turi 1965 (1910): 1). *Muitalus sámiiid birra* -girjji sisdoallolistu sulastahtťa lappologaid bargguid dakko, ahte son áigui giedahallat buot surggiid sámiiid eallimis árbevieruin boazodoalu detáljjaide.

Samuli Aikio (1979: 7) lea goittotge gávdnan ironiija girjji álggahusas, gos Turi deattuha dan, man ángirit eiseválddit mahkáš háliidit diehtit sámiiid birra ja man čuorbbit sápmelašriebut leat čilget iežaset áššiid. Turi (1965 (1910): 1) lohka: «Ja mán læn ibmirdan, atte Ruoťa hál’lehus háliida min vækkehit nu állo go sáťtá.» Dovddus bihtá das, mo sápmelaš «ii ibmir bállju mai’dige» go boahťa moskkus gámmárii, sisttisdoallá metafora: «mun lean duihmi, in mun gal ipmir, muhto várra don stuorra hearrá ipmirdat».

Dihto osiin Turi ironiija nuppástuvvá njulgestaga parodiijan, mii árvoštallá olggobeale olbmuid oainnuid sámiin. «Mui’talus Sámiædnama däv’damæt’ton el’liid birra» govvida sámeguovllu dihtolágan elliidgárdin, man olggobealde stuorraservodaga olbmot imaštallet dovvdameahttun elliid. Dát čujuhii njuolga ng. lapp-karavánaide dahje Skansen-musea čájáhusaide, gos sámekultuvra ovdanbuktojuvvui elliidgárddi áiddiid siste. (Gč. omd. Baglo 2007.)

Turi girjji dulkomis ii galgga goittotge menddo olu deattuhit parodiija. Vaikko son lei oalle kritihkalaš sihke stuorraservodaga ja iežas olbmuid ektui, son ii lean politihkalaš čállin degomat omd. Anders Larsen. Sus ii lean čielga «sámevuodá prográmma» seamma láchkai go Pedar Jalvis. Turi kritihkka lei oalle láivi ja sisttisdoalai olu ironiija omd. das go son giedahalai konflikttaid dáloniid ja sápmelaččaid gaskkas. Kolonialismina historjja oktavuodas son geavahii eambo allegorijaid go njulges kritihka:

Dál læ lákka Norgas sámiiid vuos’tá daggár, atte dat læ degu ák’ta suogga, man čađa ii læt oai’dnit ii bas’tilæmus ge čalmit, mii dan suog’gama duokkin læ. Dat sæmmá suogga læ juo dakkan állo hál’lot áššiid sámiiid vuos’tá.

Dat ii læt háv'ski šaten sábmelaž'žii, gá læ šad'dan degu vierro-bæna, dan rájis velá bahabut, gá Nor'ga šaddai sierra Ruotas. (Turi 1965 (1910): 50.)

Humor ja ironiija leat Turi girjjis guovddáš iešvuodát, mat earuhit dan čielgasit lappologaid dujiin. Lappologat deattuhedje dan, ahte sii geahččalit govvidit «máilmmi dakkárin go dat lea» (ja mainna ii galgga hilbošit). Sin mielas kultuvrras ja eallimis sáhtii addit «objektiivvalaš» gova ja dat lei vejolaš dušše *outsider*-čalmmiiguin. Ulbmilin lei čohkket olu faktadieđu, man analyseredettiin beasai čiekŋalassii nuppi kultuvrra váibmosii. Máilmmis ledje siskkáldas struktuvrrat, maid dutki sáhtii iktit vuđolaš dutkamušain. (Lappologaid čohkken- ja dutkandoaimmaid birra gč. Hansen 1992.)

Johan Turi girjjis máilbmi lea dakkár manin olbmot vásihit dan: olbmot ráhkadit máilmmigova vásáhusaid bokte, mat bohtet ovdan mitalusson ja árbevirolaš diehtun. Nuppe láhkai go lappologat, Turi vulggii ovttaskas dáhpáhusain ja fuomášumiin ja ráhkadii dáid vuodul ollislaš gova. Son ii geahččalan gávdnat suollemas struktuvrraid: su teavsttas ii leat «gárvves máilbmi», baicce olu sadji ironiijai ja dulkomiidda.

Mitalus sámiid birra lea – erenoamážit álgogeažis – «*a road book*»: olbmot leat olles áigge jođus seamma láhkai go sámesiiddatge. Girji lea ráhkaduvvon nu, ahte lohkki beassá maiddáii johtit jahkodagaid mielde. Johtin strukturere muittašeami: báikkit mitalit historjjáid, ja olbmuid vásáhusat máhcet millii sierralágan birrasiin. Dákkár syklus-perspektiiva vuhtto maiddáii girjji historjjálaš oainnus: ii leat nu dehálaš, leago mii nu dáhpáhuvvan mannan jagi vai máttarádjáid áigge, baicce dat gos ja man oktavuodas mii nu lea dáhpáhuvvan.

Turi deattuha nappo eambo báikki muittu go historjjálaš ovdáneami. Dan lassin dehálaš lea «rupmaša muitu», vásáhusat ja mitalusat báikkiin ja duovdagiin. Ná Turi buktá ovdan olbmuid dieđu luonddus, seamma láhkai go olbmo ja luonddu lagašvuodasge. Olbmo ja eallinbirrasa oktavuoha bohtá ovdan meroštallamis, mii dávjá siterejuvvo: «'Dat læt nu čábba duov'dagat, atte boagostit.' Ja gá álmuš lea háv'ski ja bures mannet áššit, de su mielas illodit visut duov'dagat, ja gá læ ál'bmu akkit dahje máraš, de dalle su mielas čirrut visut duov'dagat ja visut geađgit, muorat ja visut álles máil'bmi» (Turi 1965 (1910): 50).

Olbmo ja luonddu oktavuoha bohtá Turi girjjis ovdan maiddáii gulahalamis elliiguin, mat leat dego servodaga lahtut. Dovdoseamos ovdamearka lea mitalus beatnagis, gii diđolaččat háliida álgit sápmelažžii reanjan maŋŋil go lea

logahallan eavttuidis, maid vuodul oktasašbargu lea vejolaš. Turi ii govvit eelliid olggo- dahje bajábealde, muhto geahččala čuovvut áššiid omd. gumppe dahje guovžža čalmmiiguin.

Eará láhkai go lappologat, geat dolle «objektiivvalaš» gaskka dutkanobjeavt- taid hárrái, Turi manai daid sisa. Lappologat eai háliidan massit iežaset sajádaga olggobeale áicin, baicce čuvvo sámiid kultuvrra iežaset kultuvrra čalmmiiguin ja doahpágiiguin. Turi fas lea Mikhail Bahtina sániiguin mánggajienat muitaleaddji. Son geavaha mánggaid perspektiivvaid ja hállanvugiid.

Samuli Aikio lea lohkan, ahte Turi stiillas vuhtto muitalusaid ja máidnasiid sátnegeavaheapmi, muhto maiddá omd. kristtalaš giela stereotiipat. Stiilašlájat molsašuddet naivisttalaš muitaleamis áššeteakstan, sárdnideaddji stiillas leaikan ja suollemas bilkun dahje ironiijan. (Aikio 1979: 10–11.) Mánggajienat muitaleapmi speadjalastá sisdoalu sierralágan perspektiivvaid.

«Vel okta muitalus, jos æi olpmot vela tovtá taina čilgehusain, mii læ ovdalis muitaluvom»

Borgemánus 1932 suomelaš oahpaheaddji ja girječálli Samuli Paulaharju bázi Narviikka togas Durdnosjávrrí gáttis ja jotkkii mátkki fatnasiin. Son lei čohkkemin dieđuid ođđa etnográfalaš girji *Kiveliöitten kansaa* (Bivdoeatnamiid álbmot) várás, mii govvidii eanemusat Davvi-Ruota suomelaččaid historjjá ja árbevieruid. Unna Kattuvuoma gilázis Paulaharju manai deaivvadit sápmelaš girječálli, Johan Turi, gean girji *Muitalus sámiid birra* son lei lohkan: «Oahppameahttun duottarolbmó duodji lei fuomášuvvon goittotge buot sámeustibiid gaskkas, juobe nu olu, ahte dat lei jorgaluvvon earáge gielaide, omd. engelasgillii.» (Paulaharju 1947 (1933): 124–128.)

Turi girji lei nappo dovddus gáldu sámiid eallimis, ii dušše Ruota, muhto maiddá Suoma bealde. Paulaharju muitala, ahte Turi ruovttuguovllusge mánát besse lohkat skuvlagirjiin su muitalusaid ja oaidnit su gova. Paulaharju logai goittotge, ahte lagašguovlluid olbmot eai olus atnán árvvus Turi girjiid, baicce bilkidedje, ahte «áddjá mahkáš čállá, ja hearrát prentejit ja addet ruđa ja de dušše bogostallet suinna». (Paulaharju 1947 (1933): 126.)

Turi iešge muitalii čállinbargguidis birra šlundi mielain: son ii lean ožžon makkárgge skuvlejumi, ii oppa goahteskuvllage mannan. Danin son ii lean

oahppan čállit iige sárgut «albma láhkai». Paulaharju mielas son lei goittotge vázzán «duoddara stuorra johttiskuvlla», mii lei addán sutnje erenoamáš dáidduid ja oainnuid. Turi lei juo almmustahttán nuppi girjjis *Från fjället* ja jotkkii ain čállima, muhto sus váillui olmmoš, gii livččii čohkken ja doaimmahan daid prentehussii. «Olubat Suomas máksá prentet girjji?» almmái jearralii Paulaharjus. Son lei maiddáai sárgon govaid liánttain dahje ivdnepeannáin, «buot dieđusge Turi iežas vuogi mielde». (Paulaharju 1947 (1933): 126–127.)

Paulaharju, guhte čálii artihkkala Turi birra suomelaš govvaláđđái, lei nu movttiidan Turi dujiin, ahte son jorgališgođii *Muitalus sámiiid birra* -girjji suomagillii. Son ii goittotge ožžon gárvvisin go moaddelogi siiddu. Paulaharjus orui leamen oktiigullelašvuodadovdu Turiin. Vaikko son ieš lei gazzan oahpu ja šaddan oahpaheaddjin, son lei dihto láhkai iešoahppan dutki ja čálii nugo Turige. Dábálaš álbmoga gaskkas šaddan ii-akademalaš dutki dovddai iežas seamma amasin eará dutkiid gaskkas go Turi dovddai iežas ruovttuguovllustis. (Paulaharju eallimis gč. Harju 1989.)

Eará lappologaid láhkai Paulaharju čohkkii olu dieđuid ja muittašanárbevieru sámiiid luhtte. Muitalusaid ja vásáhusaid vuodul son fáhtii earálágan áddejumi «álbmoga» kultuvrras go mánggat dieđalaš lappologat. Son goittotge dovddai ja vásihii, ahte dieđaoibmot eai rievtti mielde dohkkehan su ánsšuid, baicce dolle su dušše miellagiddevaš amatevran, gean materiálaid juohkehaš livččii gal mielas geavahan ávkin iežas dutkamušain. Seammaláhkai go Turis, Paulaharjus lei hui erenoamáš stiila dahje vuohki čállit, man ii sáhttán kategoriseret dieđáčálan iige nuppe dáfus čáppagirjjálašvuohtange.

Turi ja Paulaharju leigga nappo hui ovttaláganat, vaikko nubbi lei sápmelaš ja nubbi suomelaš. Goappašagain lei hui etnográfalaš lahknanvuohki, muhto veardidettiin mángga «buhtes» lappologaid bargguide, soai gávnaiga vel eambo go dušše etnográfalaš detáljjaid. Soai govvideigga dábálaš olbmuid eallima ja jurddašnavugiid vásáhusaid bokte, mat adde čiekŋalis áddejumi ii-materiálalaš kultuvrii ja vuoiŋŋalaš eallimii. Humor dahje ironiija lei vuohki dulkot sámiiid eallima almmá menddo gáržžes lahknanvuogi haga. Dákkár dulkon vuhttui mánggajienat čállimis, man bokte goabbáge geahččalii joksat sámeeallima mánggabealatvuoda dakkárin go soai leigga dan vásihan.

Gáldut

Materiála

TURI, JOHAN 1965 (1910): *Mui'talus sámiid birra*. Stockholm: Alimus skuv'la-doaimahat / Kungl skolöverstyrelsen.

Girjjálašvuohta

AIKIO, ANTE 2006: On Germanic-Saami contacts and Saami prehistory. – *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 91 s. 9–55.

AIKIO, SAMULI 1979: Johan Turi ja hänen kertomuksensa. – Turi, Johan: *Kertomus saamelaisista* s. 5–11. Helsinki: WSOY.

BAGLO, CATHRINE 2007: Utstillinger av samer i tida 1822–1934. – Samer på utstilling. *Ottar* 4 s. 3–10.

A Cultural Encyclopedia 1997 = ALHO, OLLI (doaim.) 1997: *Finland: A Cultural Encyclopedia*. Helsinki: Finnish Literature Society.

DUBOIS, THOMAS 2000: Folklore, Boundaries and Audience in The Pathfinder. – Juha Pentikäinen ja earát (doaim.), *Sami Folkloristics* s. 255–274. Helsinki: SKS.

HANSEN, LARS IVAR 1992: Just K. Qvigstad's contribution to the study of Sami culture. – *Acta Borealia* 9: 2 s. 47–68.

HARJU, MARJUT 1989: *Samuli Paulaharju. Ruijanrannan reppuherra*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

HIRVONEN, VUOKKO 1999: *Sámeeatnama jienat. Sápmelaš nissona bálggis girječállin*. Guovdageaidnu: DAT.

KUOKKANEN, RAUNA 1998: *Čáŋa gillii! 1: Sámi girjjálašvuohta – Saamelainen kirjallisuus – Samisk litteratur*. Ohcejohka: Sámiráđđi.

LEHTOLA, VELI-PEKKA 1995: Saamelaiskirjallisuus vanhan ja uuden risteyksessä. – Matti Savolainen (doaim.), *Marginalia ja kirjallisuus. Ääniä suomalaisen kirjallisuuden reunoilta* s. 36–92. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

————— 2008: *Muitaleddjiid manisboahttit. Beaivváš Sámi Teáhtera historjá*. Oulu: Giellagas-instituhtta.

PAULAHARJU, SAMULI 1947 (1933): Johan Tuuri, lappalaiskirjailija. – Paulaharju, Samuli: *Vaeltaja tunturien maassa* s. 124–128. Helsinki: WSOY.

- PORSANGER, JELENA 2007: *Bassejoga čáhci. Gáldut nuortasámiid eamioskkoldaga birra álgoálbmotmetodologiijaid olis.* [Karášjohka]: Davvi Girji.
- RANTA-RÖNNLUND, SARA 1974: *Armon penikoita.* [Oaniduvvon suomagielat veršuvdna girjjiin *Nådevalpar ja Njoalpas söner.*] Helsinki: Tammi.

Johan Turi – an ‘insider’ ethnographer of the Sami?

It has been difficult for the researchers to define the literary production of Johan Turi, most especially *Muitalus sámiid birra* (An Account of the Sami), according to «Western» concepts of literature. It cannot be seen as fiction, because he tells stories about «real life». Turi’s main work is not purely autobiographical, because he describes a whole life style and way of thinking through detailed observations. There has been a convention to classify him as a folk artist or a folk writer.

My paper tries – even in a playful manner – to apply the concept of ethnographer to describe Turi’s way of representing his own people. Following a common definition, ethnography is a qualitative method examining the cultural systems of different communities. Through field work, the ethnographer acts as a certain kind of translator, interpretator or intermediary between the object and the research results. In my article, I present some research fields of Turi concerning historical and archeological studies, social sciences and folklore. The most basic information in Turi’s book is the close connection between man and nature, especially the animals.

Contrary to the lappologist scientists of his time, Turi tried to describe the culture through the experiences and stories of an indigenous people. Using humour and irony as an objectifying method which is well reflected in his multi-voiced way of writing, Turi takes flexible perspectives on his research objects. The character of Turi resembles another non-academic writer and researcher, a Finnish contemporary Samuli Paulaharju.

VELI-PEKKA LEHTOLA
veli-pekka.lehtola@oulu.fi
University of Oulu

«Emilie Demant-Hatt ovttas munno nelgon gumppečivgarávkkiiguin...»
Govviduvvon 1908. Emilie Demant-Hatt govvavuorká. Nordiska Museet.

Johan Turi, ipmirdeapmi ja ipmirdeami rájit

NILS OSKAL
Sámi allaskuvla

Ovccinuppelogát ja guoktelogát čuohtejagi stuora hástalussan sihke politihkas ja servodatdutkanis lea šaddan ipmirdit earáid. Dat áiggit leat lihkus meattá go oarjemáilmmi dutkan sáhtii bidjat jávohaga diehttelas mihttun iežas vásihusaid ja kultuvrra olles olmmošvuhtii, ja earáid ipmirdit leat vuolit ceahkis seamma ovdáneamis maid iežas servodat lea ovdal vásihan.

Dakkár vásihusat orrot veahkájo doalvvuheame relativismma guvlui, mii headušta olles jurdaga ahte servodatdutkan galggašii leat objektiivva ja doallelaš. Servodatdutkanama objektiivva ideála mii lea leamaš dutkama vuodđun orru váttis kombineret ja ovttastit dainna jurdagiin ahte kultuvrrain galggašedje leat sierralágán doabasystemat, nu ahte kultuvrralaš girjáivuohta ja rabasvuohta orru heavaheami jurdaga ahte servodatdutkan galggašii leat objektiivva ja intersubjektiivvalaččat doallelaš, ja kultuvrralaš rasttildeaddji ipmirdeapmi doabasystemaid gaskkas galggašii leat vejolaš. Hans Georg Gadamer (1900–2002) jearrá movt galgá leat vejolaš ipmirdit amas árbevieruid, jus mii leat giddagasas gielas maid mii hupmat, ja vástida ieš:

Wie soll es möglich sein eine fremde Überlieferung überhaupt zu verstehen, wenn wir derart in die Sprache, die wir sprechen, gleichsam gebannt sind? *Es gilt, diesen Gedankengang als scheinhaft zu durchschauen.* (Gadamer 1960: 380.)

Jurddašanvuohki mas mii ipmirdit giela giddagassan, mii min ollásit čatná vassis ipmárdusaide, doalvvuha min boasttu geainnuid nala. Das ferte fuomášuhttit ahte dakkár jurddašanvuohki beahtá min. Seamma fuomášumiid lea Jürgen Habermas (r. 1929) deattuhan, ahte jus giella ipmirduvvo stirdon ipmárdusmearrideaddjin, de dat doalvvuha vassis bárttiid sisa:

Das sprachliche Weltbild ist ein konkretes und ein geschichtliches Apriori; es legt inhaltliche und variable Deutungsperspektiven unhintergebar fest. Das konstitutive Weltverständnis wandelt sich insbesondere unabhängig von dem, was die Subjekte über die im Lichte dieses Vorverständnisses interpretierten Zustände in der Welt erfahren, was sie aus ihrem praktischen Umgang mit Innerweltlichen *lernen* können. (Habermas 1985: 371.)

Jus giella galggašii ollásit mearridit sihke perspektiivvaid maid olbmot geavahit go dulkojit iežaset vásihusaid máilmmis ja sisdoalu dain dulkomiin, de lea veadjemeahttun ipmirdit movt olbmot sáhttet oahppat dehe vásihit juoidá mii negere dan maid sii ovdal leat diehtán.

Giella ii berre ipmirdit giddejuvvon doabasysteman, muhto baicca albmeravdan. Giella lea ipmirdeami albmeravda, dadjá Gadamer, muhto albmeravddat eai leat lássejuvvon. Albmeravda sihke gáržžida ja dahká ipmirdeami vejolažžan:

Der Horizont ist vielmehr etwas, in das wir hineinwandern und das mit uns mitwandert. Dem Beweglichen verschieben sich die Horizonte. [...] Horizont gewinnen meint immer, dass man über das Nahe und Allzu-nahe hinaussehen lernt, nicht um von ihm wegzusehen, sondern um es in einem größeren Ganzen und in richtigeren Massen besser zu sehen. (Gadamer 1960: 288–289.)

Vaikko ipmirdeami albmeravddat soitet leat álggu rájes goabbatlágánat, ja dakkárat mat earuhit min, de almmatge albmeravddat rivdet min iežamet vánddardeami mielde. Ipmirdeapmi gáibida juogalágan vánddardeami. Geaidnu ipmirdit earáid lea fuomášit osiid min iežamet implisihtta duogášipmárdusain mat hehtejit ja jorgot min ipmárdusa earáid duohta dilálašvuodain. Dakkár guorahallan iežamet diehttelas duogášdieđus eaktuda ahte mii diktít iežamet hástaluvvot earáid earalágán ipmárdusain. Dat mearkkaša ahte mii soaitit šaddat rievdadit min iežamet dálá ipmárdusa, ja diktít earáid ipmárdusa boahit čielgaseappot ovdan. Sihke min ja sin ipmárdusat fertejit juogaláhkái boahit ovdan oktasaš ságastallamiin. Oktasaš ságastallamat ja albmeravddaid suddan ii ieš alddis doalvvut assimileremii ja dasa ahte kultuvrralaš erohusat ja sierraláganvuodát šattašedje unnibut:

Denn die transitorische Einheit, die sich in der porösen und gebrochenen Intersubjektivität eines sprachlich vermittelten Konsenses herstellt, gewährt ja nicht nur, sondern fördert und beschleunigt die Pluralisierung der Lebensformen und die Individualisierung der Lebensstile. Je mehr Diskurs, um so mehr Widerspruch und Differenz. Je abstrakter das Einverständnis, um so vielfältiger die Dissense, mit denen wir *gewaltlos* leben können. (Habermas 1988: 180.)

Habermas čujuha dasa ahte eanet oktasaš ságastallamat mielddisbuktet eanet vuostálasvuodaid ja erohusaid. Son oaivvilda ahte oktasaš ipmárdus ii doalvvut assimileremii. Oktasaš ipmárdus mii čuožžila vuostálasvuodaid ja mánggaoaivilvuodaid vuodul, lea sihke rašši ja rievddadeaddji, muhto dat rahpá ja ovdida maid vejolašvuodaid ođđa ja rievdaduvvon vuostálasvuodaide. Mađi eanet ságastallamat, dáđi eanet sadji šaddá vuostálasvuodaide ja erohusaide. Ja mađi eanet abstrákta ovttaoaivilvuohhta lea, dáđi eanet sadji lea mánggaoaivilvuhtii mainna lea vejolaš eallit veahkaválddi geavaheami haga. Oktasaš ságastallamat sáhttet doalvvuhit oktasaš ipmárdussii, muhto kultuvrralaš erohusaid ja sierraláganvuodaid ii sáhte argumenteret eret. Mon doaivvun ahte dakkár jurdda lea Johan Turi miela mielde.

Johan Turis lea stuora vuordámuš ipmárdussii. Son doaivu maid ahte lea vejolaš čilget áššiid čielggasin nu ahte buohkat sáhttet ipmirdit daid.

Ja mon lean ipmirdan, ahte Ruota hállehus háliida min veahkehit nu olu go sáhttá, muhto sii eai oaččo riehta čielgasa, jur got dat lea min eallin ja dilli, dainna go sápmelaš ii sáhte jur juste čilget nu got lea (Turi 2010 (1910): 11).

Johan Turi vuolggasadji lea ahte son jáhkká ahte Ruota ráđđehusas lea dáhttu ipmirdit sámi eallima ja dili, muhto das leat váttisvuoddat: Ráđđehus ii oaččo čielggasin movt sámiid dilli ja eallin lea ja sápmelaš ii máhte riehta čilget movt dilli lea. Ráđđehusas lea dáhttu sihke ipmirdit sápmelaččaid dilálašvuoda, ja dasto lea ráđđehusas maid dáhttu veahkehit sápmelaččaid. Turi áigu čállit girjji, gos geahččala čilget sámi eallima ja dili. Dasa galgá čállit sihke dáhpáhusaid ja čilgehusaid. Ja čilgehusat galggašedje leat nu čielgasat ahte juohke olmmoš ipmirda daid.

Ja dasa ferte čállit visot dáhpáhusaid ja čilgehusaid, vai boadášii čielggas nu ahte ipmirda juohke olmmoš – ja lea dat nuppiide sámiide nai hávski gullat sámi dili birra (Turi 2010 (1910): 11).

Turis lea doaivva ahte ráđdehus sáhtta ipmirdit su čilgehusaid, ja dasto ahte ráđdehusas lea buorre dáhttu veahkehit sápmelaččaid. Artihkkala vuodđofáddá lea ipmirdeami eavttut ja ipmirdeami rájit. Ja jearaldat lea maid mearkkaša ipmirdit, ja leat go ipmirdeamis rájit. Álggos mon čilgen Johan Turi jurddašeami ipmirdeami birra, ja dasto mon válddán vuodu muhtin filosofalaš ságastallamiin gaskal Hans Georg Gadamera ja Jacques Derrida (1930–2004) ipmirdeami vuordámušaid birra, ja Gadamera ságastallamis Jürgen Habermasain ipmirdeami rájiid ja universalitehtagáibadusa birra. Artihkkala loahpahan Johan Turi iežas jurdagiiguin ipmirdeami hehttehusaid birra.

Johan Turi ja ipmirdeapmi

Johan Turis lea vissis ipmárdus das maid dat mearkkaša čilget ja ipmirdit. Son oaivvilda ahte lea vejolaš čilget sámiid áššiid ja eallima, ja ahte earáide lea dan vejolaš ipmirdit. Das leat vissis eavttut, maid Johan Turi ieš ii guorahala dađi dárkileapput:

1. Sámi eallimis lea rationála dehe jierpmálaš ipmirdahtti ortnet. Das lea ipmirdahtti jierpmálašvuolta sápmelaččaid iežaset mielas, muhto dat ortnet lea maid ipmirdahtti earáide.
2. Dan jierpmálaš ipmirdahtti ortnega lea vejolaš čilget.
3. Daid čilgehusaid sáhtta juohke olmmoš ipmirdit.

Johan Turis lea stuora vuordámuš rájehis ipmirdeapmái. Lea go su vuordámušaid duohken juogalágan buorredáhtolašvuoda oskkoldat dehe metafysihkka? Eai go ipmirdeami rájit čuovo gulahallama rájiid? Ođđaáigásaš servodagas lea gulahallan dušše okta vuohki ordnet ja koordineret servvoštallama ja gaskavuodaid. Leat áibbas eará olgguldas mekanismmat ja eai ge oktasaš ipmárdusat, mat stivrejit servodaga, earenoamážit oktavuodain gos márkan, fápmu ja bággu leat válddis. Ii go leat idealisttalaš doaivut ahte ipmirdeamis eai leat rájit?

Mon geahččalan vástidit daid jearaldagaid, ja-jorggihan álggos muhtin eará filosofa čállosiidda, geas lea seammasullasaš jurddašeapmi ipmirdeami birra go Johan Turis, ja gean vuostá leat dás bajábealde namuhuvvon moaitagat divvojuvon. Son lea Hans Georg Gadamer.

Ipmirdeamis lea ságastallama struktuvra. Muhtin humada muhtimiin juoga man birra, ja dakko bokte dahkaba sihke iežaska ipmirdahttin nubbi nubái ja ipmirdahttin dan ášši man birra humadeaba, ja dan vuodul boahtiba ovttas juogalágan oktasaš ipmárdussii:

Das Gespräch ist ein Vorgang der Verständigung. So gehört zu jedem echten Gespräch, dass man auf den anderen eingeht, seine Gesichtspunkte wirklich gelten lässt und sich insofern in ihn versetzt, als man ihn zwar nicht als diese Individualität verstehen will, wohl aber das, was er gesagt. Was es zu erfassen gilt, ist das sachliche Recht seiner Meinung, damit wir in der Sache miteinander einig werden können. (Gadamer 1960: 363.)

Ságastallan lea deaivvadeapmi gos mii bidjat min ovdalgihtii ipmárdusaid spellui. Nuppiid oaiviliid ferte váldit duođas, ja addit dáidda vejolašvuoda čájehit iežaset doallelašvuoda min ektui, ja ii ge ovdalgihtii juo gáržžidit sin doallelašvuoda báikkálaš kontekstii dehe rádjat doallelašvuoda sin kultuvrra siskkobeallái. Duođalaš ságastallamis váldá nuppi oaiviliid áššesisdoalu duohtan, go addá oaivilii vejolašvuoda čájehit iežas doallelašvuoda min ektui, ja ii ge ovdalgihtii gáržžit dan doallelašvuoda. Gadamer oaivvilda ahte dat momeanttat gullet ipmirdeami eavttuide, maid min doaba *ipmirdit* sisttisdoallá ja maid mii sáhttit fuomášit go mii guorahallat *ipmirdit*-doahpaga sisdoalu. Seamma eavttut leat maid doaimmas teavsttaid lohkamis. Duođalaš lohkan gáibida ahte mii bidjat eaktun ahte teaksta lea ollásit doallelaš:

Der Vorgriff der Vollkommenheit, der all unser Verstehen leitet, erweist sich mithin selber als ein jeweils inhaltlich bestimmter. Es wird nicht nur eine immanente Sinneinheit vorausgesetzt, die dem Lesenden die Führung gibt, sondern das Verständnis des Lesers wird auch ständig von transzendenten Sinnerwartungen geleitet, die aus dem Verhältnis zur Wahrheit des Gemein-ten entspringen. [...] Das Vorurteil der Vollkommenheit enthält also nicht nur dies Formale, dass ein Text seine Meinung vollkommen aussprechen

soll, sondern auch, dass das, was er sagt, die vollkommene Wahrheit ist.
(Gadamer 1960: 278.)

Eaktudit ii galgga dušše dan ahte teavstta oaivil boahtá ovdan ollásit teavsttas, muhto maid ahte teavstta sisdoallu lea ollásit doallelaš. Gadamera ipmárdusa mielde leat ollislašvuoda ovda-ipmárdus (*Der Vorgriff der Vollkommenheit*) eaktun buot duođalaš gulahallanproseassain.

Muhto lea go hal nu gal?

Gadamer, Derrida ja sutno gulahallan

Dál mon bijan ovdan moadde jearaldaga maid Jacques Derrida lea divvon Gadamerii. Derrida jearrá Gadameris eai go ipmirdeami eavttut maid Gadamer gohčoda «nuppiin gulahallat» ja «nuppiin ovttaoaivilii boahtit» leat dorvvas-teapmi juogalágan oskui dehe metafysihkkii.

Schließlich hat sich Professor Gadamer mit Nachdruck auf jene ‚Erfahrung‘ berufen, ‚die wir allen kennen‘ auf eine Beschreibung von Erfahrung, die nicht selber eine Metaphysik sein soll. [...] Ich bin nun meinerseits auch nicht sicher, ob wir eben diese Erfahrung überhaupt machen, die Professor Gadamer meint, dass im Dialog ‚Einvernehmen‘ oder erfolgsbestätigende Zustimmung zustandekommt? (Derrida 1984: 58.)

Derrida lasiha ahte son iežas bealis ii leat sihkar ahte vásihit go mii obanassiige dakkár gulahallama ja ovttaoaivilii boahtima masa Gadamer čujuha. Jearaldat lea makkár stáhtus lea Gadamera čilgehusain dain eavttuin maid son oaivvilda leat garvemeahttumat ipmirdeamis? Sáhttá go daid vásihit, empiralaččat duođastit dehe leat go dat dušše buorit sávaldagat?

Gadamer vástida ná:

Ich habe Mühe, die an mich gestellten Fragen zu verstehen. Aber ich gebe mir Mühe, wie jeder tut, der einen anderen verstehen will oder von dem anderen verstanden werden will. [...] Das will sagen: man ist nicht darauf aus, Recht zu behalten und will deshalb die Schwächen des anderen aufspüren; man

versuch vielmehr, den anderen so stark wie möglich machen, so dass seine Aussage etwas Einleuchtende bekommt. Solches Verhalten scheint mir für jede Verständigung wesentlich. (Gadamer 1984b: 60.)

Gadamer lohka gižžun ja geahčcaleapmin ipmirdit jearaldagaid mat sutnje leat divvojuvvon. Dat ii leat mihkkege earenoamážiid, danin go juohkehaš šaddá bidjat iežas dakkár gičču sisa, gii áigu earáid ipmirdit dehe áigu ahte earát galget ipmirdit su. Dakkár ipmirdeamis ii galgga geahččalit doalahit ahte sus lea riekta, ja ohcat nuppis váilevašvuodaid, muhto baicca geahččalit nuppi nu nanusin dahkat ahte su oaivilat šaddet čielgasit doallevažžan. Gadamera mielas leat dakkár áššit guovddážis juohke gulahallamis.

Ja de lasiha:

Derrida richtet Fragen an mich und muss doch wohl dabei voraussetzen, dass ich sie zu verstehen gewillt bin. [...] Mir scheint damit gerechtfertigt, dass man von diesem Prozess des sich bildenden und sich umbildenden Einverständnisses ausgeht, wenn man Sprache und ihre mögliche schriftliche Fixierung in ihrer Funktion zu beschreiben hat. Das ist wirklich noch keine Metaphysik, sondern macht die Voraussetzung namhaft, die jene Partner eines Gesprächs machen muss, auch Derrida, wenn er an mich Fragen richtet. (Gadamer 1984b: 61.)

Go Derrida álggaha gulahallama, de ferte son miedihit ipmirdeami eavttuide. Go son ovdamearkka dihte divvu muhtimii jearaldagaid, de ferte son unnimusat bidjat eaktun ahte nuppis lea dáhttu ipmirdit su. Gadamera mielas lea danin govttolaš váldit dakkár rievdadalli gulahallamis vuoddu, go galgá čilget giela ja čállagiid doaimma. Dat duodaid ii leat metafysihkka. Gulahallama eavttut, maid juohke gulahallanguoibmi ferte bidjat eaktun, bohtet baicca fápmui ságastallamis. Daid eavttuide ferte Derrida maid guorrasit, go son divvu jearaldagaid.

Gadamer geardduha oktii vel ahte dat gii áigu nuppi ipmirdit, divvut jearaldaga, lohkat čállosa, ferte veahkájjo bidjat eaktun ahte nuppis lea juoga dadjat sutnje, muđui ii leat gulahallamis, jearaldagas, lohkamis poeŋga. Dat ii leat mihkkege oskkuid dehe etihkalaš sávaldagaid. Dat gullá ipmirdeami eavttuide.

Gadamera poeŋga lea ahte ipmirdeamis leat vassis eavttut, ja daid son čilge. Son ii loga ahte don berret álot geahččalit earáid ipmirdit, muhto ahte ipmir-

deamis leat garvemeahttun eavttut. Daid sáhtta rihkkut, muhto ipmirdeami eavttut dahket vejolažžan sihke čuovvuma ja rihkkuma. Dat ahte mii ipmirdeamis šaddat bidjat vuodđun vissis eavttuid, ii sihkkarastte ahte gulahallan álot lihkostuvvá dehe ahte boasttuipmárdusat leat veadjemeahttumat.

Gadamer, Habermas ja ipmirdeami rájit

Fápmostruktuvrrat sáhttet váikkuhit olbmuid servvoštallamii, ja servvoštallama ulbmil ii leat álot gulahallan. Ii go Gadameris leat badjelmearálaš dorvvolašvuohta ipmirdeami ja gulahallama doallelašvuođa viidodahkii (dehe universalitehta-gáibádussii)? Ipmirdeamis leat rájit. Gulahallan ii dušše buvttu áššiid albmosii ja oidnosii, muhto gulahallan sáhtta maid gokčat ja čiehkát duohta dilálašvuođaid. Kritihkalaš servodatdutkanis lea dárbu viidát ipmárdussii mii servvoštallan lea, nu lea vejolaš váldit vuhtii movt fápmostruktuvrrat váikkuhit gulahallanja ipmirdanproseassaide. Dakkár mearkkašumiid lea Jürgen Habermas divvon Gadamerii. Habermas oaivvilda ahte ipmirdeamis leat rájit, ja go daid rájiid badjel manná, de dasa dárbbáša juogalágan teoriija mii ii váldde vuoddu olbmuid iežaset iešipmárdusas.

Gadameris ja Habermasas lea oktasaš duogáš Heideggeris mii guoská giellafilosofalaš jorggiheapmái. Giella lea govččas mainna sihke lebbe duohta máilmme loidui, ja dan seammás maid gokčá dan. Duohta máilbmái ii beasa giellagokčasa haga, muhto giella sihke lebbe ja gokčá. Muhto Habermas eahpida ahte lea go ipmirdeapmi vuodđun buot servvoštallamiidda. Dat ii leat dušše oktasaš gulahallan ja ipmirdeapmi mii stivre min servvoštallama. Doppe leat eará mekanismmat mat stivrejit ja koordinerejit min servvoštallama. Ovdamearkka dihte fápmostruktuvrrat, systemáhtalaš jorggu gulahallan, ja eará gaskavuodát olggobealde min dihtomielalaš ipmárdusaid ja áigumušaid stivrejit min servvoštallama. Habermas čuoččuha ahte jus dakkár váilelašvuođaid ii váldde vuhtii, de dat doalvvuha min juogalágan hermeneuhtalaš idealismii mii lea vuodđun ipmirdeaddji servodatdutkanis. Hermeneuhtalaš servodatdutkanis lea kultuvrralaččat gáržžiduvvon ipmárdus servodagas; dakkár servodatdutkan ii olat guhkkelebbui go geardduhit árgabeaivválaš diehtelasvuođaid:

Varianten einer verstehenden Soziologie, die über Reformulierungen eines mehr oder weniger trivialen Alltagswissens in der Regel nicht hinausgelangen (Habermas 1981: 223).

Habermas oaivvilda ahte jus eaktun lea ahte servodat stivrejuvvo dušše oktasaš gulahallama ja ipmirdeami vuodul, de dakko bokte ráhkaduvvo earenoamáš gáržžes ja boasttu ipmárdus servodagas:

[...] wir unterstellen die Autonomie der Handelnden (a), die Unabhängigkeit der Kultur (b) und die Durchsichtigkeit der Kommunikation (c). Diese drei Fiktionen sind in die Grammatik von Erzählungen eingebaut und kehren in einer kulturalistisch vereinseitigten, verstehenden Soziologie wieder. (Habermas 1981: 224.)

Servodatdutkanama vuodđodoahpagiidda gullá dahkki (*actor*), geas leat kapasitehtat álggahit ja čadahit daguid ja servvoštallama eaktodáhtolaččat ja diehtomielaččat. Dakkár dehe sullasaš dahkkidoahpaga haga ii leat vejolaš atnit olbmuid jierpmálažžan, diehttin ja ovddasvástideaddjin, vaikko álot ii dárbbas bidjat dan vuodđun. Go dakkár eavttuin spiehkka, de dasa dárbbasa juogalágan čilgehusa, mii dahká buorin ahte servodatdutki lea buorebut ipmirdan servvoštalliid go sii ieža.

Vaikko servodatdutkanamis ferte sirret kultuvrra ovdamearkka dihte servodagas ja márkanis vuhtiiváldin dihte oaivilguorahallama iešvuodaid, de dat almmatge ii eaktut ahte kultuvra ollásit ráddjejuvvo eret eará oassesystemain duohta máilmmis. Guorahallamis sáhtá gávnnavuvvot ahte kultuvra lea váttis ipmirdit dehe juo ipmirmeahtun, jus ii váldde vuhtii movt olggobeale fámut leat hábmen kultuvrra ja váikkuhit dan. Álgoeaktun ferte goike bidjot ahte juohke kultuvra lea dievaslaš ja ipmirdahtti, ja dušše earenoamáš oktavuodain ohcat olggobealde váikkuheaddji sivaidda ja čilgehusaidda.

Gulahallama vuodđun leat eavttut mat ieža eai boađe ovdan gulahallamis. Vaikko vel oasseváldit sáhttet ge daid nuppe vuoru tematiseret, de dan ođđa tematiseremis leat fas eavttut mat báhcet duogábeallái ja dahket tematiserema vejolažžan. Dat leat eallinmáilmmi duogášeavttut mat ieža eai boađe ovdan tematiseremis. Dat mearkkaša ahte gulahallan ii sáhte leat goassege čadačuovgi.

Habermasa mearkkašumit idealisttalaš servodatdutkanama vuostá eai deaivva Gadamera. Gadamer gullá daidda vuosttažiidda geat leat moitán dakkár idealisttalaš ipmárdusa gulahallamis.

Gadamer oaivvilda maid ahte ipmirdanproseassat ja gulahallamat gávdnojit, main oaivil ii boađe ovdan teavsttas, muhto lea čihkkojuvvon teavstta duogábeallái.

Prätex te [...] nenne ich alle solche kommunikativen Äußerungen, deren Verständnis sich nicht in der Sinnübermittlung, die in ihnen intendiert ist, erfüllt, sondern in denen etwas Maskiertes zum Ausdruck kommt. Prätex te sind also solche Texte, die wir auf etwas hin interpretieren, was sie gerade nicht meinen. Das was sie meinen, ist ein bloßer Vorwand, hinter dem sich der ‚Sinn‘ verbirgt, und damit stellt sich die Interpretationsaufgabe, den Vorwand zu durchschauen und das wahrhaft darin zum Ausdruck kommende zu ermitteln. (Gadamer 1984a: 43.)

Dakkár gulahallamiid ja oaivillonohallamiid main oaivil ii boađe ovdan teavsttas, gohčoda Gadamer ovdateakstan (*Prätex te*). Go ovdateavsttain ii boađe oaivil ovdan teavsttas, de šaddá daid dulkot earenoamáš vuogi mielde. Dakkár dulkojumiiguin šaddá ohcat dan duohta oaivila teavstta duogábealde, ja dulkojeaddji bargun šaddá fuobmát dan duohta oaivila.

Der Zusammenhang zwischen Text und Interpretation [...] zeigt sich also hier in einer besonderen Form, die Ricoeur die Hermeneutik des Misstrauens und hermeneutic of suspicion nennt – es ist ein Irrtum, diese Fälle verzerrter Verständlichkeit als den Normalfall des Textverstehens zu privilegieren. (Gadamer 1984a: 45.)

Vaikko vel lea ge muhtumin nu ahte teavstta oaivil lea čihkkojuvvon, de lea Gadamera mielas boastut nu go Habermas ja Paul Ricoeur dahkaba, ahte dakkár ovdamearkkaid atnit standard-ovdamearkan gulahallamii, danin go jorggu gulahallama lihkestuvvamii gullá ahte ii boađe ovdan ahte gulahallan lea jorgut. Dat mearkkaša ahte jorggu gulahallama lihkestuvvan eaktuda duođalaš gulahallama eavttuid, ja ahte dat ii boađe ovdan ahte eavttut leat rihkkojuvvon.

Johan Turi ja ipmirdeami rájit

Johan Turi oaidná ieš ipmirdeami ja čilgema rájiid, son namuha guokte hehttehusa (Oskal 1998: 11). Dat sáhtta lea váttis oažžut olbmuid ipmirdit jus čállá fasttiid birra, muhto go juo áigu čállit de ferte čállit sihke fasttiid ja čábbáid.

Olu [leat] dakkár dáhpáhusat¹, maid mii nai leat gullan, ja dat leat olu dakkárat, maid eat mii leat gullan ge. Muhto in mon gille mitalit eanet, go dat gal lea fasti dakkáriid mitalit, muhto go galgá visot čállit, de ferte čállit visot fasttiid – ja čábbáid. (Turi 2010 (1910): 17.)

Duohtavuoda sáhtta leat bahča dohkkehit, ja dakkár dilálašvuodain sáhtta duohtavuodta hehttet gulahallama. Muhto Turi anjke árvvoštallá nu ahte duohtavuoda fertejit gierdat gullat, jus juo galgá leat oktasaš ipmárdus vuodđun sámiid ja Ruota eiseválddiid gaskavuodain.

Nubbi hehttehus maid Turi oaidná lea ahte jus visot áššiid birra čállá, de lea bahá ahte sápmelaččat sáhttet šaddat bogostahkan ja bilkádussan máilmmis.

Muhto ii soaba jur visot goansttaid² čállit dán girjái, dan dihte go dát girji šaddá lohkkovuvot oba máilmmi mielde, ja olu oahppan hearrát eai soaba goassege gullat visot goansttaid. Eai sii jáhke daid, dušše bilkidit sámi jallodaga, vaikko jos oainnáše visot maid sápmi dahká, de imaštivčče dan vuoiimmi, ja gos dat boahtá. (Turi 2010 (1910): 123.)

Turi ii čále noaidegoansttaid birra dan girjjis dainna baluin ahte sápmelaččaid bohtet vel eanet badjelgeahččat, jus čállá dakkár čilgetmeahttun vuoiimmálaš goansttaid birra. Čállosat vuoiimmálaš goansttaid birra sáhttet hehttet ipmárdusa váikko vel soitet ge leat duođat.

Turis maid lea doaivva ahte Ruota ráđđehusas lea dáhttu veahkehit sámiid, muhto son oaidná maid hástalusaid. Ruota ráđđehus lea váldán eatnamiid sámiin eret, ja addán dálolaččaide:

1 Olmmošgoddin ja rievvun.

2 Noaidegoansttat.

Dál gal sáhtta ahte ruvdna oaidná, ahte sápmi lea dego luovosmáná šaddan govssáhallas. Muhto ii son ge šat sáhte váldit, maid lea addán dálolaččaide. Dat lea dál lossat sámi veahkehit, nu ahte visot sámit ealáše bohccuiguin, mat leat dál ja mat šaddet lasi. (Turi 2010 (1910): 93.)

Váikko vel ráđdehusas livččii ge ipmárdus ja dáhttu veahkehit sápmelaččaide, de lea váttis ráđdehussii fas álgit gáibidit eatnamiid ruovttoluotta dálolaččain, ja geavahit válddi ávkin sápmelaččaide. Turi sávvá ahte dál eai šat sirdde rájiid veaháš ain veahážiid mielde.

Johan Turi ii leat dušše jurddašan ipmirdeami ja čilgema gaskavuoda. Sus leat maid jurdagat ipmirdeami, čilgema ja doallevašvuoda gaskavuoda birra. Son oaivvilda ahte lea vejolaš ipmirdit earáid ipmárdusaid ja čilgehusaid nu guhkás go ipmirda ipmárdusaid ja čilgehusaid doallevašvuoda eavttuid. Mii ipmirdit earáid oaiviliid ja čilgehusaid, go mii ipmirdit makkár eavttuid vuodul sin ipmárdusat ja čilgehusat sáhttet leat doallevaččat. Son čállá:

Ja daid mon gii čálán dovddan visot [...], ja daid sáhtán čájehit duohtan, jos dárbbasan. (Turi 2010 (1910): 93).

Soaitá leat eahpečielggas maid Turi čállá, ja eahpečielggasvuolta bohtá das go mii eat máhte jurddašit maid dat galggašii mearkkašit ahte su čilgehusat leat doallevaččat dehe eahpedoallevaččat. Su vástádus lea ahte váldde vuhtii ahte son leai sáhttit čájehit daid duohtan, ja geahččal guorahallas su vejolaš duodaštusaid, jus áiggut ipmirdit maid son čállá.

Dasa lassin Johan Turi jedđe iežas metafysihkalaš dorvvuin ahte árpmu lea vejolaš oažžut, vaikko ipmárdusa ii soaitte olahit. Jus ii olat ipmárdusain, amma de sávvamis golgá sámi eatnama dovdamiehtun elliide árbmu.

Girjjálašvuohta

- DERRIDA, JACQUES 1984: Guter Wille zur Macht (I): Drei Fragen an Hans-Georg Gadamer. – Philippe Forget (doaim.), *Text und Interpretation: Deutsch-französische Debatte mit Beiträgen von J. Derrida, Ph. Forget, M. Frank, H.-G. Gadamer, J. Greisch und F. Laruelle* s. 56–58. München: W. Fink.
- GADAMER, HANS-GEORG 1960: *Wahrheit und Methode: Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*. Tübingen: Mohr.
- 1984a: Text und Interpretation. – Philippe Forget (doaim.), *Text und Interpretation: Deutsch-französische Debatte mit Beiträgen von J. Derrida, Ph. Forget, M. Frank, H.-G. Gadamer, J. Greisch und F. Laruelle* s. 24–55. München: W. Fink.
- 1984b: Und dennoch: Macht des guten Willens. – Philippe Forget (doaim.), *Text und Interpretation: Deutsch-französische Debatte mit Beiträgen von J. Derrida, Ph. Forget, M. Frank, H.-G. Gadamer, J. Greisch und F. Laruelle* s. 59–61. München: W. Fink.
- HABERMAS, JÜRGEN 1981: *Theorie des kommunikativen Handelns. Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- 1985: *Der philosophische Diskurs der Moderne: zwölf Vorlesungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- 1988: *Nachmetaphysisches Denken: philosophische Aufsätze*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- OSKAL, NILS 1998: Nomaden: tenkning om nomader og nomadetenkning. – *Reindriftnytt* 2/1998: 8–12.
- TURI, JOHAN 2010 (1910): *Muitalus sámiiid birra*. SÁMIacademica 3. Karasjok: ČálliidLágádus.

Johan Turi, understanding and the limits of understanding

In his book, Johan Turi expresses confidence that the Swedish political authorities have the capability to understand the situation of Sami. Accordingly, he expresses an understanding of the Swedish government's constrained scope of opportunities to redress past wrongs and injustices committed against the Sami. Turi has a specific understanding of the internal relations between the rationality of understanding, explication and the conditions of validity.

The articulation is carried out via a detour via a similar discussion between Gadamer, Derrida and Habermas on the conditions of understanding, faith-based trust and the limits of understanding. The article concludes with an interpretation of Turi's own concerns about the limits of understanding.

NILS OSKAL

nils.oskal@samiskhs.no

Sámi University College

Dan maid čalbmi ii oainne – Johan Turi čállima ja dáidaga erenoamášvuohta¹

HARALD GASKI

Romssa universitehta

Dán artihkkala áigumuš lea mánggabealat – dego dat almmái ge lei, gean birra dát čálus lea. Dat dáhtošii čilget Johan Turi dáiddabargguid sámi jurddamálle, giela ja doahpágiid vuodul. Ádden dihtii Turi teaksta- ja dáiddaduoji lea dehálaš dovdat man áiggis *Muitalus sámiid birra* ja Turi eará barggut leat dahkkon. (Dás rájes gohčodan girjji MSB, ja visot siidologut čujuhit ođđasemos deaddileapmái, 2010, ČálliidLágádusa Sámi academica -ráiddus.) Kontekstualiserema dihtii, ja duođaštan dihtii Johan Turi mearkkašumi, geažidan maiddá makkár posišuvdna sus livččii lean otná servodagas jus mat son dál livččii lean eallilan olmmoš. Dan oktavuodas namahasttán ge man láhkai sámi ja Kanada indiána allaoahpahagat leat ođđaset áiggis iskan gudnejahttit árbevirolaš máhtu ovddasteaddjiid. Ulbmilin lea čájehit álgoálbmotservodagaid viggamuša gávdat vugiid mo ođđa-áiggi gáibádusaid mielde doahttalit gudnivuorrasiid, ja mo dat livččii guoskat Johan Turii.

Danin heive ge hui vuohkkasit artihkkalis čájehit man vuogi mielde Nils-Aslak Valkeapää välljii fuomášahttit lohkkiiidasas Turi árvvu mánggabealat dáiddárin. Čuovvulan seammá jurddašeami, ja vikkan duođaštit – dan muddui go lea vejolaš dan dahkat váilevaš arkiivamateriála geažil – ahte Johan Turi lei olu eanet go dušše etnográfalaš čállu ja sárgu, son hálidii leat dáiddár. Dat oassi su govain mat dássáži illá leat čájehuvvon dahje almmuhuvvon gostige, ovdal go moai Mikael Svonniin mearrideimme daid váldit mielde ođđasemos MSB-deaddileapmái, leat ge buoremus duođaštus dasa ahte Turis ledje dáiddalaš ambišuvnnat, muhto su mesenat – ee. Emilie Demant-Hatt ja Hjalmar Lundbohm – eai ádden Turi govalaš viggamušaid. Turi tevnnegat ja máleamat leat hui hásttu-

1 Artihkal lea almmuhuvvon maiddá engelasgiel jorgalussan ovdalaš sámegiel originála artihkkala, gč. Harald Gaski (2011) More than meets the eye: The indigeneity of Johan Turi's writing and artwork. – *Scandinavian Studies* 83 s. 591–608.

headdjit, go dat dájvá seaguhit realismma ja eksprešunismma,² dat – nugo dán artihkkala bajilčála geažida – mitalit eanet go maid lea vejolaš oaidnit, goit oaidnit *oktanaga*. Dasa leat mánga ovdamearkka, dán čállošis guoskkahan dušše moadde. Mu čuoččuhus lea ahte Turi lea hui diđolaččat dahkan dan maid lea dahkan govaidisguin, son rasttida sániid čilgenvejolašvuoda ja luohtta olbmuid govahallanattáldahkii. Dan son dahká čuovodettiin iežas duohtavuoda áddejumi, mii omd. addá sutnje vejolašvuoda seammá govas čájehit sihke giđđa- ja čakčajohtima (Turi 2010 (1910): 87), maid dieđus ii livčče vejolaš fotografijain dahkat almmá manipulerekeahhtá gova. Muhto danin go Turi áddejumis govahallan lea riggáset go sánalaš representašuvnnat eallimis, de dan dihtii sutnje ii leat doarvá dušše gielalaš ovdanbuktin. Son fertii dasa lassin sárgut, muhto su sárgumat leat reduserejuvvon dušše illustrašuvdnan, eai ge leat dulkojuvvon dáiddan dássáži. Vel Nils-Aslak Valkeapää ge meaddá go sivaha Turi nissonvehkiid leat hehtten su doaibmamis čáppagirjjálašvuoda čállin, ja baicce oaččuhan su čállit álbmotdiehtaga (Valkeapää 1994: 11). Valkeapää dáiddii leat menddo čadnon Turi čállimii, Turi dáiddalašvuoha idii vuosttažettiin su govaid bokte.

Čuvgen ja oahpaheapmi, mitalus ja duohtavuoha

Turi čilge ieš muhtun eavttuid MSB álgočállošis; ahte son dáhttu čuvget ja oahpahit, muhto Turi maiddá hálida duođaštit ahte sápmelaččat eai leat spiret – ášši, man ambiguitehta šaddá moalkái go son dohkkeha ulddaid olmmožin seammá áiggi go allegorijja bokte viggá duođaštit ahte sápmelaččat leat Sámieatnama dovdameahtun eallit (Turi 2010 (1910): 191–192). Turi čállá ulddaid birra preseansahámis (Turi 2010 (1910): 158) muhto stáluid birra preterihttahámis (Turi 2010 (1910): 145), mii lea čielga čujuhus dasa ahte nuppit ain gávdnojit, muhto nuppit leat jávkan. Visot dát eavttut dahket Turi girjji erenoamážin nu mángga dáfus, ja danin nu miellagiddevažžan dárkilet analysa čađahit. Ferte maiddá atnit muittus ahte MSB lea čállon garra dáruiduhttináiggi, sihke Norgga ja Ruota bealde. Dán ášši geažida Emilie Demant-Hatt ge – almmá geavatkeahhtá doahpaga – sártnistis 4.12.1940 Nordiska museetis go oaččui Arthur Hazelius silba-

2 Dás in smiehta vuosttamuččat eksprešunismma dáiddahistorjjálaččat, muhto geavahan doahpaga eanet govven dihtii man guvlui Turi tevnnegat ja máleamat dolvot jurdagiid.

medáljja. Sárdni lea ee. deaddiluvvon Nils-Aslak Valkeapää girjjis Johan Turi birra, *Boares nauti* (1994: 52–63). Demant-Hatt čállá: «Turi girji lea átnunčálu! Buolli rohkos Sámi váimmožis, vuoigatvuoda čuorvvas Skandinávia nomádaide – ii ge rohkos gefiidveahki birra, muhto rohkos áddejuvvot, rohkos ahte beassat eallit!» (Mu jorgaleapmi, Demantta deattuheapmi.)

Loahpalaččat áššái gullá vel dat ahte Turi välljii girjii namman *muitalus*, mii dalá áiggi – ja mealgadii ain dálá ge – giellageavaheami mielde mearkkašii duođa muitalit. Danin lea ge omd. bálddastahttin ulddaid ja olbmuid gaskkas erenoamáš álgoálbmotjurddašeami hárrái, go árvoštallá muitalusa duohta muitalussan. Dáikko heive oanehaččat geahčastit mo Amerihká indiána dutki Clifford Trafzer jurddašaddá áššis. Trafzer gullá Wyandot-čerdii ja čállá das mo indiánat atnet eallimuitalusaid seamma duohtan go olbmuid birra muitalusaid ge:

According to Native American elders, the ancient stories of plants and animals, the rivers and rocks, are history in the native sense of the word. [...] American Indian elders point out that the historical interaction between the plants and animals has never ended. However, humans are less sensitive to their relationship with plants and animals and modern society does not recognize the native view that this relationship over time can be considered history. (Trafzer 1993: 474–475.)

Trafzer maiddá ákkastallá ahte dát bealli Amerihká indiána historjjás lea vuođđuduvvon njálmmálaš muitalusaide ja lea johtán buolvvas bulvii go muitaleaddjit leat juogadan muitalusaid guldaleaddjiideasetguin. Dát muitaleaddjit ledje árvvus adnojuvvon olbmot čearddas (Trafzer 1993: 475).

Jus Trafzera jurddašeami geavaha sámi njálmmálaš árbevieru hárrái, de čilgejuvvošii válđoerohus muitalusa ja máidnasa gaskkas sullii ná: Muitalus lea sámi válđo prosa-hápmi máidnasa lassin. Muitalus adno duohtan. Johan Turi gohčodii iežas girjii *Muitalus sámiid birra* dan dihtii go dáhtui muitalit duohtavuoda sápmelaččaid eallima birra. Dattege son muitala ulddaid (gufihttariid) birra girjjis dego dat livčče duohta sivdnáduusat, dego olbmot ge. Otnáš olbmot eahpidit dahje njulgestaga eai jáhke ahte ulddat gávdnojit, muhto Johan Turi oaivila mielde dat orrot leamen seamma duođat go olbmot. Ain ge gávdnojit olbmot geat jáhket ulddaide, de dan dihtii sáhhtá čuoččuhit ahte vaikko vel muitala ulddaid birra, de lea liikkáge duođa muitaleamen. Sullasaš váttisvuodain deaivida mángga

eará álgoálbmogiid mitalusaid guovdu ge; sii jáhkket duohtan dakkáriid maid oarjemáilmmidieđa ii dohkket duohtan. Mitalusa sáhtta indiána mitalanárbevieru ektui buohtastahttit *story*-doahpagiin, ja dasto navdit dan historján.

Máinnas gis bealistis lea okta njálmmálaš árbevieru mitalanšlájain. Sámiid gaskkas lea erenoamáš dovddus máinnasčoakkáldat, man J. K. Qvigstad almmuhii njealji girjjiis; *Lappiske eventyr og sagn*, 1927–29. Dárogillii gohčoduvvo máinnas *eventyr*, engelasgillii *folk tale*, ja lea mitalus mii ii adno duohtan, muhto mii symbolalaččat dattege deaivilit govve olmmošlaš iešvuodaid ja láhttemiid. Máinnas lea dávjá gean nu birra gii lihkostuvvamiid ja eahpelihkostuvvamiid bokte loahpas beassá buorre dillái. Das leat dávjá eahperealisttalaš dáhpáhusat, ii ge máinnas leat čadnon dasa ahte áššiid galgá sáhttit lunddolaččat čilget, dat baicce ávkkástallá badjelmearálaš vásáhusaiguin ja geavvamiiguin. Máidnasat leat dávjá ealliid, stáluid, gopmiid jna. birra, muhto maiddá gonagasaid, gonagasnieidda ja geafes, funet birgejeaddji olbmuid birra, geat vuollegašvuodaset ja hutkáivuodaset geažil loahpas besset riggodahkii ja ellet lihkolažžan reasta eallinbeivviideaset. Máinnas dávjá álgá ná: «Oktii lei...».

Mitalusas leat dievva referánsat. Mitalus muittuha mánggaláhkai dieđalaš artihkkala dainna vugiin mo muitaleaddji viggá duođaštit mitalusas. Dávjá mitaluvvo gean birra dat lea, geain earáin lea gullan sullii seamma mitalusa, báike- ja áigereferánsat leat dárkilat; vel dálki ge dávjá namahuvvo, omd. dajaldagain «de fáhkka bođii bieggajiella», dahje sullasaš čujuhusain, maid dieđus ge lea veadjemeahttun iskat lea go duohta, muhto dat maid lea mielde dahkamin duohtan dan maid gulat.

Gávdno nubbi mearkkašupmi mitalusas mii maiddá lea dehálaš dán oktavuodas; nammalassii mitalus dan oaivilis ahte makkár govaid, assosiašuvn- naid ja oktavuodaid dat ráhkada guldaleaddji (njálmmálaš mitalus), geahčči (govat) dahje lohkki (čállon mitalus) oaivvis. Dárogillii gávdno doaba *forestilling*, dat govahallan maid mitalus dagaha olbmo oaivvi siste, *image* engelasgillii.³ Dát govahallan duolbmá ja rasttida rájáid mat leat čadnon *mitalus*- sátnái dainna lágiin ahte dat addá friijavuoda dulkot mitalusa sisdoalu viiddisin; dat guoská Johan Turi mitalusa hárrái vuosttažettiin su govaide. Daid mitalus gáibida govahallama, go govat mitalit eanet go maid olbmo čalbmi veadjá oaidnit.

3 De go omd. beakkán Benedict Anderson girjetihittel *Imagined communities*, mii dárogillii lea jorgaluvvon *Forestilte fellesskaper*, ja man sámegillii sáhtášii jorgalit «Govahallon oktii-gullelašvuodat».

Govat cuvkejit fotografija gáržžes objektiivvalaš registrerema dan dihtii go dat omd. čájehit bohccuid mat leat nuppe bealde vári – maid ii olbmo čalbmi, ii ge kiiikkár oainne (Turi 2010 (1910): 42) – dahje dat govvejit jápmán olbmuid geaid birra ságastallo, ja geat muijovvojit (dego olmmoš gii juigojuvvo «lea» das juoigiid gaskkas). Dan dihtii fertejit dat oidnot govas, vaikko vel eai duođas oidnon das ja dalle dilálašvuođas (Turi 2010 (1910): 51). Eanet dan birra maŋnelis – dát namahaddamat leat dušše jurddašuvvon álgomáisttan.

Multidáiddár, dieđadáiddár ja gállábárdni

Johan Turi dáidá leat sápmelaččaid vuosttas multimediadáiddár. Sámi eahpítkeahttá stuorámuš mánggabealat dáiddár, Nils-Aslak Valkeapää, lea dievva ávuin ovdasánis iežas girjjis Johan Turi – Ovles Juhána – birra, *Boares nauti* (1994). Girji lea vuosttažettiin Johan Turi ja Emilie Demant-Hatt breavalonohallama birra, muhto das leat maid muhtun eará Turi ja Demant-Hatt gaskavuođa gulli áššit mielde. Girjesiidduid bardin ja govaid oktiibidjan lea hui čielgasit Nils-Aslak Valkeapää – Áillohačča – dahku, ja čuovvu su erenoamáš gulahallanvuogi (sámi) lohkkiiiguin, mii muitala eanet dasa gii jo diehtá go dasa gii ii dieđe. Nils-Aslak Valkeapääs ledje mánga ulbmila *Boares nauti* girjjiin, maid gaskkas dáidá deháleamosin leamaš duođaštít ahte Turi ieš livččii hálidan čállit čáppagirjjálašvuođa, muhto vehkiidis geažil beanta bákkoheavvui fágagirjjálaš čállin – etnográfán. In dieđe leaččan go nu ovttaoaivilis Áillohačča teoriijain dan dáfus gal, go dál badjel čuohte jagi maŋgil go girji ilmmat, Turi čállinvuohki dohkkešii gohčoduvvot sihke románán ja fágagirjin, nugo eará sajis dán teavsttas ákkastalan manin Turi válljii *muitalus*-nama iežas girjetihhtelii. Muđui lea somá lohkat man empáhtalaččat Áillohaš čállá Ovles Juhána birra – orru beanta su navdimin iežas sielu-ustibin.

Boares nauti girjji loahpageahčen Áillohaš lokte Johan Turi árvvu seammaláhkai go dološ Gállábártniiguin geavai. Gállábártnit han bajiduvvojedje sámi nástin dan dihtii go ledje leamaš nu dehálaččat sápmelaččaide. Sii ee. fuomášedje sabehiid, ja sii ledje beakkán čeahpes sarvvabivdit. Dan dihtii eai hávdáduvvon dábaláš láhkai go jápme – sii baicce dahkkojedje *Gállábártnit*-nammasaš nástegovvan, vai sápmelaččat álo go geahčastit albmái muittuhuvvojit sin

máttarmáttuid goargadis duogáža birra.⁴ Logadettiin *Boares nauti*, Áillohačča gudnejahhttingirjji Ovles Juhána birra, olbmos lea dát myhta-muitalus miellagovas, go Valkeapää joraha girjesiidduid čáhppadin, ja govvageavaheami bokte geažida ahte Turi eallin ja čálašeapmi Emiliein lea mannamin loahpageahčai. Pagineren dahje siidologuid merken ge nohká s. 273:ii, čuovvovaš 15 siiddus eai leat logut, muhto olu čáhppes ivdni geavahuvvon. Turi boazojohtingovva oažžu odđa sisdoalu, dás dat baicce šaddá loahppamátkki govvádussan, masa lea ráhkkanišgohtán. Mañit siiddus ihtá unna vilges ruossaš, ja nuppi siiddus seamma rahpaseames gis Johan Turi vuolláičála. Dasto čuovvovaš siidduin Turi nástealbmegovva, mas leat sihke sarvva, gállábártnit ja almmi ráidalas.

Almmá dajakeahtá maidige sániiguin, Áillohaš dán láhkai čilge sámi lohkkiidasas mo su mielas Johan Turi ánsšása leat nástin sámi gomuvuođas. Girjesiidduid bardin lea Valkeapää dahku, ja girjji hábmemiin son muitala iežas muitalusa, man maid ferte dulkot, dego Johan Turi girjji ja muitalusa ferte dulkot. Goappašagain gullaba teaksta ja konteaksta hui čavgadit oktii, ja goappašagain lea diehtujuohkin sápmelaččaid birra guovddážis. Guktot girjjit leat álggus čállon sámegillii – dainna jáhkuin, doaivagiin ja oskkuin ahte gal dat jorgaluvvo go áigi dasa lea láddan. Nubbi girji ii vuos oppa leat ge jorgaluvvon man ge eará gillii, ja nubbi gis nuppelot eará gielaide, vaikko vel golle ge badjel čuohte jagi ovdal go dárogillii vuosttas geardde ilmmi *Min fortelling om samene* skábmamánu 2011.

Jáhkán ahte jus Johan Turi livččii juksan boarásmanbeivviid min áiggi, son livččii lean gudni-professoran sihke Sámi allaskuvllas ja Ubmi, Oulu, Roavvenjárgga ja Romssa universitehtain. Goittot ge, jus ii vel dobbelis olgoriikka ásašusain ge. Dasa lassin son sihkkarit livččii lean dieđadáiddárin Romssa universitehtas, danin go dalle go dat virgi ásašuvvui gaskkamuttu 1990-logu, lei ágga ahte vaikko albmás gii dan vuosttasin oaččui, ii lean doallevaš akademalaš oahppu šaddat professoran, de su dáiddalaš bargu ja filosofalaš jurddašeapmi almmolašvuodas lei mielde váikkuheamen eanetlogu álbmoga buorebut áddet sápmelaš eallima ja dáidaga erenoamášvuoda. Seamma sániid livččii sáhtán geavahit maiddá Ovles Juhána barggu ja doaimma birra, dat duođaid lea áiggiid

4 Loga eambo dán dološ jáhku ja govvahallama birra omd. Bo Lundmark (1979) dutkosis *Anders Fjellner – samernas Homeros*. Lea miellagiddevaš oaidnit man láhkai sámi bivdoluondu ja -duogáš maiddá speadjalasto min myhtalaš muitalusain. Gokko sámi nástegovva *Dávvgát* čujuhit dávgái ja bivdui, de omd. engelasgielas gohčoduvvojit dat násttit ee. *the Plough*, mii doalvu jurdagiid eanadollui ja eahpenomádalaš eallinvuohká.

čađa váikkuhan sihke sápmelaččaid iežamet ja eará álbmogiid áddet sámi jurddašeami. Johan Turis alldes lei áigumuš čállit girji mii čuvge ja čilge, mii duodašta ahte sápmelaččain ge lea kultuvra; ahte mii eat leat spiret, nugo Demant-Hatt ge celkkii ovdalis namahuvvon sártnistis: «Turi dáhtui čájehit ahte sápmelaččat eai leat spiret, dego ovdalis áiggiid jáhkkojuvvui.» (Valkeapää 1994: 52–63.)

Romssa universitehta dieđadáiddárvirgi ásahuvvui Iver Jåks – Ivvár Ivvára – várás dalle go Nils Jernsletten – Juhu Niillas – lei Sámi dutkamiid guovddáža stivrajođiheaddin. Áigumuššan lei sápmelaš vuogi mielde gudnejahttit vuoras olbmo geas leamaš mearkkašupmi ja váikkuhus sámi akademalaš eallimii dáidagis ja eará doaimmaidis geažil. Vuosttas áigumuš lei dahkat Ivvár Ivvára professoran, muhto go dat ii menestuvvon universitehta formálalaš gáibádusaid geažil, de Juhu Niillas dan dihtii hutkkai ođđa doahpaga; nammalassii dieđadáiddár. Ášši dohkkehuvvui, ja Ivvár lei moanat jagiid dieđadáiddárin Romssa universitehtas. Veardit muđui molssaeavttu dihtii mo Trent universitehtas Kanadas leamaš vejolaš čuovvut nuppi, álgoálbmotjurddašeapmái heivehuvvon, bálgá professorvuhtii, ee. čilgejuvvon Rauna Kuokkanen girjjis *Boaris dego eana*, mas daddjo «Trent universitehta lea áidna universitehta Kanadas (ja vejolaččat olles máilmmis) mii addá professorgelbbolašvuoda eamiálbmotdieđu kriteraid vuodul» (Kuokkanen 2009: 201, nohta 79).

Tevnnegat maiddá mitalusat

Johan Turi tevdnenvuohki lea dego su mitalanvuohki ge – son mitala dan maid ieš lea oaidnán ja vásihan. Dat addá tekstii autorála muitaleaddjijiena, mii gis bealistis váikkuha dasa ahte lohkki jáhkka mitalussii, goit dainna eavttuin ahte dá lea dan ovtta olbmo mitalus; «mon lean okta sápmelaš». Dávjá lea namahuvvon ahte *okta*-artihkal dán oktavuođas lea ruotagiela báidnin, muhto sáhtá baicce leat Turi diđolaš gáržžideapmi juste eará sápmelaččaid moaitámuššii ahte manin bat son duostá čállit buot sápmelaččaid ovddas. Turi dadjá ahte ii son leat eará go okta sápmi dievva eará sámiid gaskkas, muhto sus lea máhttu ja diehtu čállit danin go son dovdá sámi eallima. Juste dego dálá sámiid ovddasteaddjit ge hállet eanebuid ovddas. Dan dihtii čuoččuhan ahte Turi – jus livččii otne eallán – livččii lean juoga man nu hámis njunuš sámi ovddasteaddji.

Mu govvaanalyisa ii leat dáiddadieđalaš, in geahččal heivehit Turi govaid dáiddahistorjjá ektui, muhto lea jáhkehahtti ahte Turi lei oaidnán modernisttalaš dáidaga, navdimis sihke Hjalmar Lundbohm geahčen ja Kebenhápmánis go galledii Demant-Hatta doppe 1911. Su govat stuorra čalmmiiguin (Turi 2010 (1910): 20, 122) ja muđui ge eahpeproporšuvnnalaš representašuvnnain, dahje eahpelunddolaš ovddasteapmi rumašosiid hámiin, muittuhit dalá áiggi modernisttalaš málemiid, almmá čuočcutkeahhtá dan ahte Turi livččii doppe viežžan ovdagovaid iežas málemiidda. Lea goittot ge oalle jáhkehahtti ahte Emilie finahii Johána dáiddačájáhusain go lei Kebenhápmánis. Dan oaivilis lea maiddá Barbara Sjöholm (persovnnalaš hálešteapmi 25.3.2011 Romssa universitehtas). Sjöholm lea dutkan ja čállán sihke Turi ja Demant-Hatt birra, ja son seamma ságastallamis mitalii ahte Emilie oktii lei ordnen Turi-čájáhusa Kebenhápmánii, muhto ii daja das leat gávdnan árvoštallamiid dahje eará ge namaheami dalá dánskka áviissain.

Mu govvadulkon lea vuodđuduvvon álgoálbmotjurddašeapmái dainna lágiin ahte dulkon govaid kongeniálalaččat sámi árbevieru ja kulturáddejumi vuodul. In áiggo dán vuoro eará go namahastit moadde dulkonvejolašvuoda moatti gova hárrái. Lean vuosttažettiin válljen govaid mat mu dulkomis kommenterejit dahje juogaláhkai viiddidit mitalusa, dahje – nugo multidáiddarat dahket – geavahit mánga vuogi ovdanbuktit mitalusa.

Govva 1 ferte gullat Turi maŋŋidis bargguid gaskii, go das lea haddi 10 kr, mii lea oalle divrras árat govaid ektui. 1900-jagiid álgoageahčen leavvagođii eksprešunisma davviriikkaide, ja vaikko orru imaš govahallat ahte duottarmánna livččii das movttiidahtton, de lea goit miellagiddevaš registreret ahte Turis leat muhtun muddui seammalágan ovdanbuktinvuogit go eksprešunisttain geat omd. vižže inspirašuvnna Afrihka čearddaid muorrabácciin ja ámadajumáskkain.

Dán oktavuodas livččii dieđus erenoamáš miellagiddevaš dárkileabbo dutkat daid Turi govaid mat earránit dábálaš etnográfalaš representašuvnnain, ja main son duostá eksperimenteret hámiiguin ja proporšuvnnaiguin (Turi 2010 (1910): 20, 42, 122, 192). Dát govat eai leat goassige dutkojuvvon, ovddeš áiggi lappologat berostedje eanet daid tevnnegiin maid Turi lei ávžžuhuvvon ráhkadit lass-

Govva 1. (NM A. 659 nr. 11)

čilgehussan iežas girjjálaš tekstii.⁵ Livččii áigi dárkileabbo dutkagoahtit Turi govvadáiddalaš beali ge.

Govaid iežaset giella

Ovtta govvas Turi mále váldoobjektii hirbmat stuorra čalmmiid (Turi 2010 (1910): 122).

Govva 2. (NM A. 659 nr. 5)

Gidđa- ja čakčajohtingovas (Turi 2010 (1910): 42) ihtá gova ovdaravdii nisson-figuvra mii ii ovddas duohta olbmo, sáhtášii su navdit jogo niehkogovvan dahje

5 Dákko lea dehálaš deattuhit ahte stuorra oassi daid govain mat leat váldon mielde 2010 ilbman *Muitalus*-girjái, eai leat ráhkaduvvon dan girjji várás. Álgodeaddileapmái váldojuvvojedje dušše mielde etnográfalaš čilgejeaddji tevnnegat. Leaba doaimmaheaddji guovttis geat leaba mearridan eará govaid ge váldit mielde odđa deaddileapmái čájehan dihtii Johan Turi viiddit dáiddalaš viggamušaid.

vaikko ba gufihtarin (uldan). Eará govva gis máhtášii leat iešportrehtta (Turi 2010 (1910): 20). Das lea oalle stuorra oaivi reastta goruda ektui, ja gieđat leat áibbas unnit – goit olgeš giehta. Livččii vejolaš dan buohtastahttit eará dáiddáriid iešportrehtaiguin, ja dulkot dan dáiddadieđalaččat. Dušše jo dát moadde ovdamearkka čájehit ahte Johan Turi -dutkanis leat ain ollu áššit barggakeahtá, ja hástalusat leat dievva odđa geahčastagain analyseret su bargguid.

Turi gáibádus mitalit duohtavuoda mearrida su govalaš presentašuvdna-
vuogi ge. Go son omd. govve bohccuid mat orrot dego áimmus girddašeamen
(Turi 2010 (1910): 42), dat ii leat jurddašuvvon eahperealisman su beales.

Govva 3. (NM L.A. 659 nr. 39)

Dalle lei Turi jo geavahišgoahtán steampaliid nu ahte ii dárbbášan juohke bohcco tevdnet dahje málet nugo ovdal lei dahkan, de sutnje lei olu álkit ja johtileabbo govvet olles ealu. Turi tevdnejuvvon bohccot ledje hui individuála vaikko vel gulle ge čorragii dahje ellui. Turi tevdnii juohke bohcco sierra, nu ahte juohke

ovttaskas bohccos ledje iežas dovdomearkkat; dan oinnii jogo guolggas dahje čorvviin dahje eará dovdomearkkain. Go geavahišgođii steampala, dat detáljjat dieđus ge jávke (nugo dávjá geavvá go duoji industrialisere dahje dahká gávpe-gálvun). Seammá govvii lea Turi ieš čálistan ahte dat leat Norgga rádjaguovllu alla várit, de oažžu árvidit ahte lea govven giđđajohtima Norgga beallái. Eallu lea bieđganan guktuid beallái vári. Dan dihtii go Turi diđii ahte oassi ealus lea nuppe bealde vári (maid ii čalbmi ii ge kiikkár oainne), de su áddejumi mielde mitalusa duohtavuođa imperatiiva geatnegahtta su tevdnet olles ealu amas oktage su sivahit leat čiehkan oasi ealus gosa ge.

Nubbi govva man dás hálidan fuomášuhttit lea Čohkkirasa girkobasit (Turi 2010 (1910): 51).

Govva 4. (NM L.A. 874 nr. 5)

Dát govva lei mielde go MSB deaddiluvvui vuosttas gearde, ja dasa lea Demant-Hatt čállán guhkes čilgehusa, nugo lea ge dahkan eanaš daid távvali-

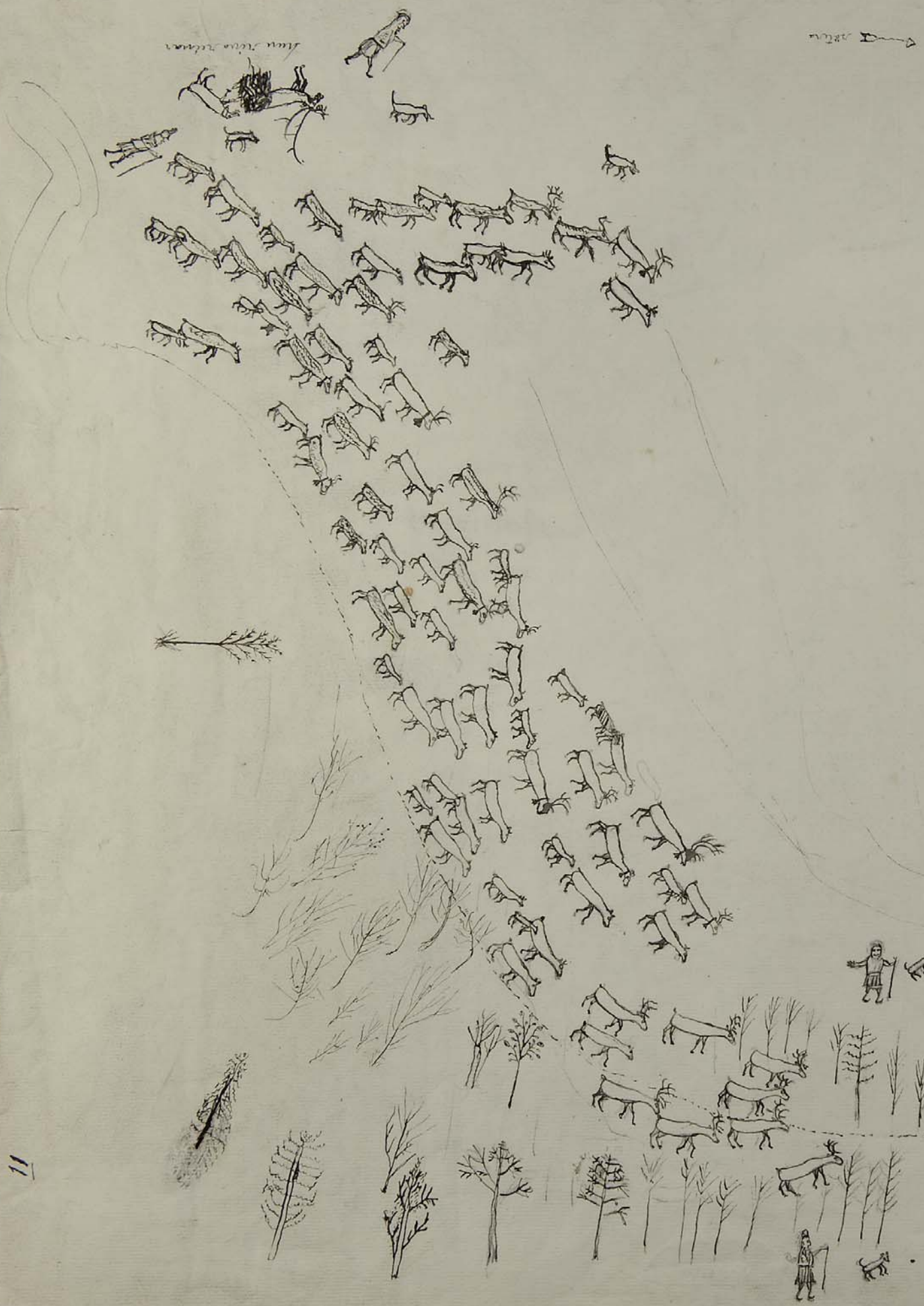
idda mat deaddiluvvojedje 1910 girjjis. Čilgehusaid lea navdimis Turi ieš addán Demant-Hattii. Čohkkirasa girkobasit -govva lea sisdoalu dáfus hui rikkis, dárkil ja deaivil – sihke iešguđet guovllu gárvvuid ja dovdomearkkaid, herggiid variašuvnnaid ja olles girkosiidda eallima representašuvnna hárrái. Govva lea hui realisttalaš, muhto realisma veaháš ráfehuhtto albmáin gii lea iežas harcen aiddo girku olggobeallái, ja girku duohken gis leat deavkadeabbo ráneslágan figuvrrat, mat leat guovtti jovkui juohkásan. Guovtti figuvrras eai leat oppa oaivvit ge. Leat sárggastuvvon linjját birra girku mat ovddastit girkoáiddi dahje markerejit girkoeatnama. Demant-Hatt čilgehusas dán gova hárrái muitala ahte lei almmái gii lei iežas harcen meahccái, muhto son hávdáduvvui girko gurrii. Hávdđi ala šattai áiggi mielde beahci (Demant 1910: 259–260). Dán muitalusa Turi govve albmáin gii heaŋgá muoras, vaikko duohta dilis ii leat dan murrii oktage iežas harcen. Oaivvehis olbmot girku duohken čilgehusa mielde leat gopmit mat johtalit girkoeatnamis.

Lea somá registreret mo Johan Turi eaktu leat oskkáldas duohtavuodain maid muitalus gáibida váikkuha dasa ahte objektiivvalaččat sáhhtá jearrat leat bat duot buot duođat maid son govaiguin čilge? Ii han dat almmái lean iežas harcen girku olggobeallái, eai ge navdimis buohkat jáhke gopmiide ge. Na, mo de? Báhcá loahpalaččat dáiddára ja geahčči jearaldahkan, čáli ja lohkki kontráktan dahje gaskavuohtan ahte masa mii jáhkkít, muhto Turi goit beastá iežas árbevirolaš oainnu geažil das ahte makkár gáibáduusat gulle muitalussii – lehkos dal hállon, čállon dahje govvejun. Turi cealkka, «Mon lean okta sápmelaš», almmuha ahte son lea goit muitalan duohtavuoda iežas eavttuid mielde.

Namahin ovdalis mo Turi dáidda eaktuda dakkár govahallandáiddu mii rasttida gova rájaid, mii muitala eanet go maid čalbmi oaidná, omd. bohccuid birra nuppe bealde vári (Turi 2010 (1910): 42). Guokte eará somás ovdamearkka mo Turi geavaha ollásit govvadáidaga friijavuoda leat tevnnegat «Gidđa- ja čakčajohtin» (Turi 2010 (1910): 87) ja «Dál vuolggán Kebenhápmánis Stockholmi» (Turi 2010 (1910): 136).

→ 2800

Man River

ata kauru malle
y hbi

1 bakti

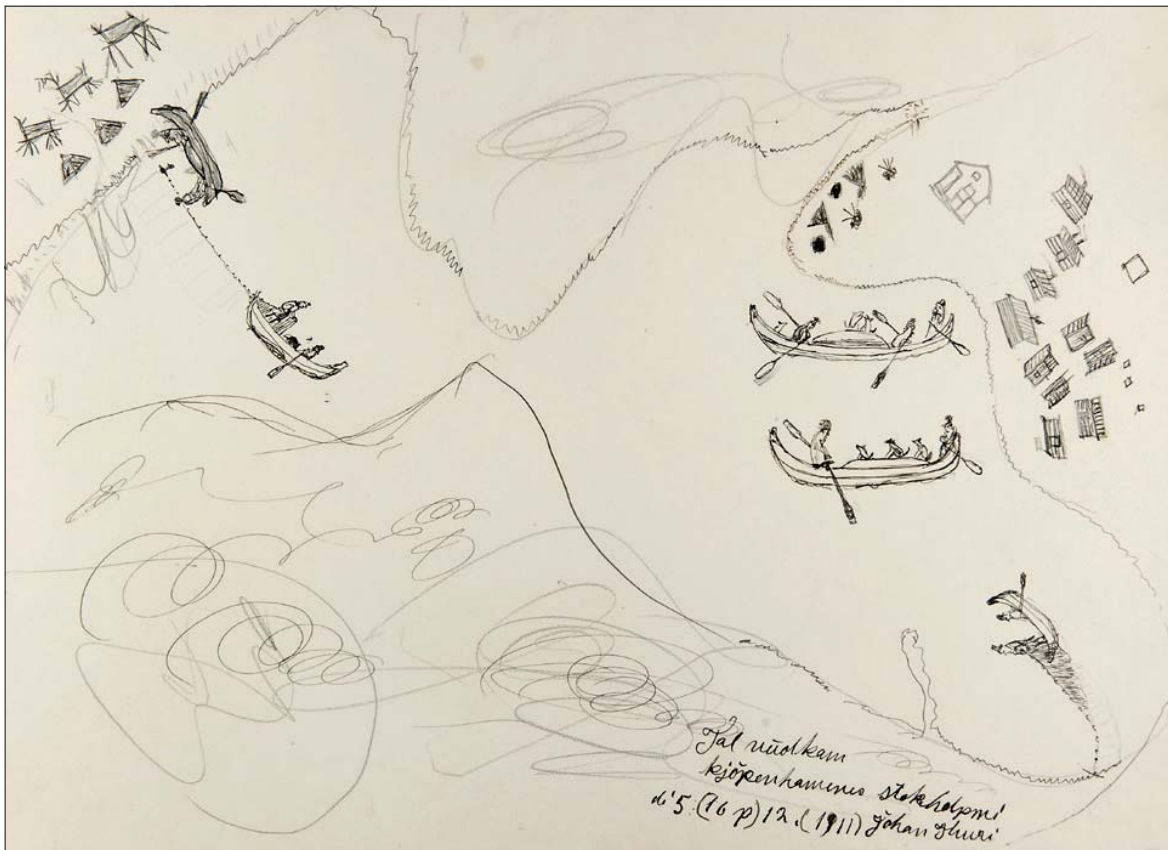
3
4 m...
3 sta ra is abo p...
dud

ELVN

Giđđa- ja čakčajohtintevnnege hárrái sáhttá imaštit manin Turi čaká oktii guokte johtima ovtta govvii. Dán illustrašuvnna lea Demant-Hatt čilgen oalle dárkilit Turi girjjis, ja gohčoda dan távval XI (Turi 1910: 263–264). Turi lei ieš čállán gova duogábeallái «Siida mii johtá Norgii alla váriid gaskkas giđdat ja čakčat». Govas leat dievva detáljjat mat muitalit johtima birra, ee. noaddehearggit ja earát mat guddet mánáid ja fas earát mat gesset lávvomuoraid. Das leat láidejeaddjit ja beatnagat, ja bohccuid čorvviin oaidná mii lea giđđa- ja mii gis čakčajohtin. Govva lea dego muittu mielde sárgojuvvon. Das namahuvvojit muhtun olbmuid agit ge, ee. guokte vuoras olbmo geat leaba 72 ja 80 jagi, nubbi sudnos vel hui ovdos njagil. Sudno ovddabealde vázzá 12-jahkásaš mánná. Turi ferte leat diehtán geat dát olbmot leat, son orru leat konkrehta johtima gidden báhpárii, muhto dat, ahte ovttastahttá guokte johtima ovtta illustrašuvdnii, addá govvii realismma seammás go dat biđe dahje duššindahká fotografalaš representašuvnna eavttuid. Govva ovddasta duohtavuoda, muhto govvan dat rasttida dan maid vuorddášii ovtta govvas oaidnit – nammalassii illustrašuvnna ovtta konkrehta dáhpáhusas. Turi vuohki tevdnet alla vári mas lea jiehkki luoddanemiiguin (bajimuččas gova olgeš ravddas), lea maid oalle erenoamáš, ja illá áddehahtti jus ii livčče Demant-Hatt dan čilgen, vaikko Turi lea gal ruohtagillii čállán «muohta ja stuorra jiehkki váris». Govva maiddá muitala guovllu topografija, ja čájeha mo muohta ja borggat leat njeaidán ja vellehan muoraid. Govva doaibmá sihke illustrašuvdnan ja duohtavuoda gaskkusteadjin, muhto dan govalašvuolta ja dáiddalaš ovdanbuktinvuohki lea erenoamáš ja miellagiddevaš – das orru beanta dego *báiki* livččii guovddážiis, ja olbmuid ja bohccuid johtin dakkár mii dáhpáhuvvá dán báikkis guktii jahká. Turi govva «oaidná» ja muitala báikki perspektiivvas dan maid báiki vásiha.

«Dál vuolggán Kebenhápmenis Stockholmmii» tevnnege (Turi 2010 (1910): 136) muhtunláhkai «suddet» Skagerrak ja Durdnosjávri oktii – Turi jurddagovas lea su ruovttubáiki mielde go guođđá Kebenhápmána, de dan dihtii ihtá Durdnosjávri ge seammá govvii go Kebenhápmán. Son smiehttá daid olbmuid geat leat firpmiiguin bivdimin guliid su iežas guovllus davvin, ja sárgu sin maid seammá govvii. Sáhtášii beanta buohtastahttit Áillohačča dovddus diktalinjjáin «Mu ruoktu lea mu váimmus ja dat johtá mu mielde», go Turi govva maid ovddasta seammalágan jurddašeami ruovttuguovllu hárrái. Son lea Durdnosjávrris *eret* go lea Kebenhápmenis, muhto son lea maid seammás dan guovllus *eret*, dan oaivilis ahte doppe lea su ruoktu. Dán govvas ii leat seamma detáljariggodat

Govva 6. Dál vuolggán Kebenhápmánis Stockholmmii (NM L.A. 853 nr. 3)

eatnamiid hárrái, go dát eai leat su duovdagat. Danin Turi dušše roanzula juoidá báhpárii markeret gokko leat vuovddit ja eatnamat, muhto dat guovllut eai leat sutnje anolaččat.

Dá leat dušše muhtun ovdamearkkat dasa mo Turi govat miellagiddevaš vuogi mielde ovttastahttet dan maid olmmoš sáhhtá vásihit dainna maid ii leat vejolaš oaidnit muhto mii dattege lea, danin go dat gullá muitalussii, dahje dan birra hállujuvvo. Lea measta dego juoigamis; ahte dat gii juigojuvvo, son muitojuvvo, ja muitima bokte su preseansa jo dadjat idihuvvo (dego vearbbaidd hárrái ge: preseansa lea dál, dat mii lea dás ja dál). Dainna oaivvildan ahte dat olmmoš, ealli dahje eanagáhppálat mii juigojuvvo ihtá juoigi millii. Dat gii juigo-

juvvo ja gean olbmot ain muitet ja gean birra hállet, son ii leat jápmán (jávkan mearkkašumis) vaikko ii leat šat oaidninláhkai min gaskkas.⁶

Esseija ja diehtogáldu

Loahpalaččat sáhtta dieđus dadjat ahte Johan Turi muitalus sámiid birra lea muitalus vuosttažettiin badjesámiid dili birra. Su váimmu lagamuččas lei boazodilli, dan ja bivdoealáhusa son dovddai buoremusat, de dan birra son čálii. Ja dego badjeolbmuid gaskkas ain ge eallá seamma oaivil, de lei Johan Turi áiggi ge oaidnu ahte badjedilli dat lei dat duohta sámiid eallin. Dan dihtii girjjis báhce eará oasit sámi kultuvrras meannutkeahhtá. Lea vejolaš dadjat ahte Turi girjenamma almmuha menddo stuorra áigumuša ja ambišuvnna ollislaš sámi duohtavuođa ektui, muhto dat maid Turi čállá, goit speadjalastá dalá áiggi sámi árvvuid ja dan maid otná giellageavaheami mielde gohčoda máilmeoaidnun, go sápmelaš álgoálbmotvuhtii han gullet juste árbevirolaš árvvut mat vulget bivdo-servodatáiggi rájes, mas olbmo ja luonddu gaskavuohtha lea guovddážiš, ja man birgenstrategiijat govvejit smávva servodaga gulahallan- ja ceavzinvugiid. Buot dáid áššiid hárrái gávdnat otná dán beaivvi dievva dehálaš dieđuid Johan Turi muitalusain. Dan dihtii su girjjit leat esseijat ja diehtogáldut, ja nugo buori esseija ferte dulkot ovdal dan ollásit ádde, nu lea maiddá Johan Turi čállinhámiin ge – dan ferte dárkilit guorahallat ja árvvoštallat, dálá nuorat buolva soaitá dárbbasit lohkanveahki, čilgemiid ja gaskkusteami nu go jo klassihkalaš girjjálašvuodain muđui ge. Dan dihtii Johan Turi girji lea ge sihke čáppa- ja fágagirjjálašvuohtha. Golihedje gal čuohte jagi ovdal go mii dan áddiimet. Dat lea ge klassihkkára dovdomearka – dat eallá ja bistá, ja das lea viežžamuš sihke dálá gávpotsápmái ja duottarsápmái. Girji neavvu neavvokeahhtá maid mearkkaša gohčodit iežas sápmelažžan.

6 Jurddašan das maid mo beakkán juoigi Ivvár Niillas, Nils Porsanger, muitalii muhtun NRK Sápmi TV-programmas ahte son láve meahccái mannat muittašit, ja «ovttas leat» ovddeš ustibiiguin geat eai šat leat. Doppe várregoadis go son daid olbmuid juoiggada, de dat dego ihtet fas su ovdii, ja sutnje leat suohtas bottut dát.

Gáldut

Materiála: Johan Turi govat Nordiska museetis

Govva 1 (NM A. 659 nr. 11)

Govva 2 (NM A. 659 nr. 5)

Govva 3 (NM L.A. 659 nr. 39)

Govva 4 (NM L.A. 874 nr. 5)

Govva 5 Gidda- ja čakčajohtin (NM L.A. 874 nr. 20)

Govva 6 Dál vuolggán Kebenhápmánis Stockholmi (NM L.A. 853 nr. 3)

Girjjálašvuohta

KUOKKANEN, RAUNA 2009: *Boaris dego eana. Eamiálbmogiid diehtu, filosofijat ja dutkan*. SÁMIacademica 2. Kárasjok: ČálliidLágádus.

LUNDMARK, BO 1979: *Anders Fjellner – samernas Homeros – och diktningen om solsönerna*. Acta Bothniensia Occidentalis – Skrifter i västerbottensk kulturhistoria 4. Umeå: Västerbottens läns hembygdsförening – Västerbottens museum.

TRAFZER, CLIFFORD E. 1993: Grandmother, Grandfather, and the First History of the Americas. – Arnold Krupat (doaim.), *New Voices in Native American Literary Criticism* s. 474–487. Washington: Smithsonian Institution Press.

TURI, JOHAN 2010 (1910): *Muitalus sámiiid birra*. SÁMIacademica 3. Karasjok: ČálliidLágádus.

————— 1910: *Muittalus samid birra. En Bog om Lappernes Liv*. Andet gennemsete Oplag. København: Græbes Bogtrykkeri.

VALKEAPÄÄ, NILS-ASLAK (doaim.) 1994: *Boares nauti. Johan Thuri*. Guovdageaidnu: DAT.

Eará gáldut

SJOHOLM, BARBARA [2011] = Logaldat ja ságastallan Romssa universitehtas 25.3.2011.

What the eye can't see: On Johan Turi's subtle truth-telling in his images and art

So far, very little attention has been paid to Johan Turi's artworks. His pencil drawings have mostly been regarded as illustrations of his narrative, and have been characterized as naive expressions. No mention has been made of the other art that Turi created. Aside from the drawings that were included in the original edition of Turi's *Muitalus sámiid birra* as edited by Emilie Demant-Hatt, virtually none of Turi's other pieces have ever been exhibited or published. They have gained visibility only through their inclusion in the anniversary edition of *Muitalus*, which appeared in 2010. In this article, some of Turi's previously unknown artworks are interpreted as Turi's attempts at creating Expressionist art. Turi was introduced to various forms of modern art at Hjalmar Lundbohm's home in Kiruna, and also, most probably, while visiting Emilie Demant and Gudmund Hatt in Copenhagen in 1911. Turi's artworks are also interesting in the way in which Turi combines realistic representations with images that are either surreal or that expose more than the human eye can actually see. Turi's art transgresses the limits of photographic representation, and includes objects that are hidden from the human view. A major undertaking awaits art historians and indigenous methodologists to further analyze Johan Turi's artworks in their cultural and historical contexts.

HARALD GASKI

harald.gaski@uit.no

University of Tromsø